

РЕЧОВИЙ МАТЕРІАЛ ЗІ СТАРОДАВНЬОГО МІСТА ЛЮБЕЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2009-2020 РР.). ЧАСТИНА 1. ПРЕДМЕТИ ІЗ ЗАЛІЗА ТА СТАЛІ, КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ ТА СРІБЛА

MATERIAL FROM THE ANCIENT CITY OF LYUBECH (BASED ON RESEARCH CONDUCTED BETWEEN 2009 AND 2020). PART I: OBJECTS MADE OF IRON, STEEL, NON-FERROUS METALS, AND SILVER

ОЛЕНА ВЕРЕМЕЙЧИК

Національний університет „Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка, кафедра історії України, археології
та краєзнавства, вул. Гетьмана Полуботка 53, 14013 Чернігів, Україна,
weremeichyk@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3020-8342

Abstract. This article presents the results of archaeological investigations carried out in Lyubech between 2009 and 2020. Excavations were conducted in three areas of the ancient city: the settlements of Zamkova Hora and Monasteryshche, as well as the posad. The highest concentration of archaeological finds was recorded at the Zamkova Hora settlement. A total of 4,013 artefacts and fragments made from various materials were documented, including 1,130 metal objects. The archaeological assemblage from Lyubech has been classified according to material categories, including iron and steel, non-ferrous metals, glass, bone, antler, stone, and clay. This approach enables a detailed assessment of both the quantitative and qualitative composition of the assemblage within archaeological contexts and the cultural layer.

Keywords: Lyubech, settlement Zamkova Hora, settlement Monasteryshche, posad, material.

Вступ

Культурні шари археологічних пам'яток відрізняються поміж собою насиченістю артефактами. На це впливають численні фактори, серед яких слід

назвати інтенсивність господарської діяльності та тривалість життя на пам'ятці, а також обставини загибелі населеного пункту тощо. Найбільш складними у збереженні культурних нашарувань та речей у них є давні міста, які з часу виникнення і до сьогодення не припиняли свого існування. Саме до таких пам'яток належить Любеч, який виник на рубежі IX-X ст. та існує досі. І в попередні періоди на теренах сучасного Любеча існували численні різночасові поселення (Веремейчик 2023, с. 22-23).

Любеч, який знаходиться на лівому березі р. Дніпра рано потрапив на сторінки літопису. Перша згадка про нього міститься під 882 р. і пов'язана з захопленням Любеча Олегом на шляху до Києва (Ипатьевская летопись 1962, стб. 16). Численні пізніші згадки про Любеч у письмових джерелах свідчать про важливе значення цього населеного пункту у середньовічній історії, який знаходився на дніпровському водному шляху (Чугаєва 2014).

Археологічні дослідження Любеча розпочалися наприкінці XIX – початку XX ст. і пов'язані були з дослідженням курганів в околицях містечка. Це роботи В. Антоновича (1881), М. Бранденбурга (1888) та М. Якимовича (1907). Археологічні дослідження у Любечі були продовжені в середині XX ст. і тривали до початку XXI ст. Серед значних за обсягом робіт слід назвати розкопки В. Гончарова (1948) на городищі Замкова Гора; Б. Рибаківа (1957-1960) в різних частинах Любеча, але основні роботи проводились на городищі Замкова Гора; С. Ширинського (1962) на курганному могильнику Високе Поле; А. Казакова (1989-1990) на посаді; О. Веремейчик (2009-2020) на городищах Замкова Гора і Монастирище, а також на посаді Любеча (Веремейчик 2014; Веремейчик 2023, с. 24-25).

В результаті багаторічних археологічних досліджень виявлений численний археологічний матеріал, який репрезентує різні галузі господарства, матеріальної та духовної культури всіх періодів існування Любеча.

Культурний шар Любеча містить артефакти епохи бронзи, раннього залізного віку (милоградської культури), латенського часу (зарубинецької культури), роменської культури а також матеріали, починаючи від рубежу IX-X ст. і безперервно до XVIII ст. включно. Переважна частина виявленого археологічного матеріалу датується X-XIII ст., здебільшого XII-XIII ст. та XVII-XVIII ст. Артефактів інших періодів кількісно значно менше. При дослідженні археологічних пам'яток найбільш численною категорією речей, безперечно, є керамічний посуд. Але керамічний матеріал потребує окремого розгляду, тому в цій студії побутова та будівельна кераміка розглядатися не буде.

Зібрати всю необхідну інформацію про типи та датування артефактів, зафіксованих під час археологічних досліджень середини – кінця XX ст., наразі, неможливо, бо археологічний матеріал розпорошений по декількох музейних установах не тільки України, а також за її межами. Тому, в запропонованій роботі доцільно зупинитися лише на матеріалах, виявлених під час роботи Любецької археологічної експедиції Національного університету „Чер-

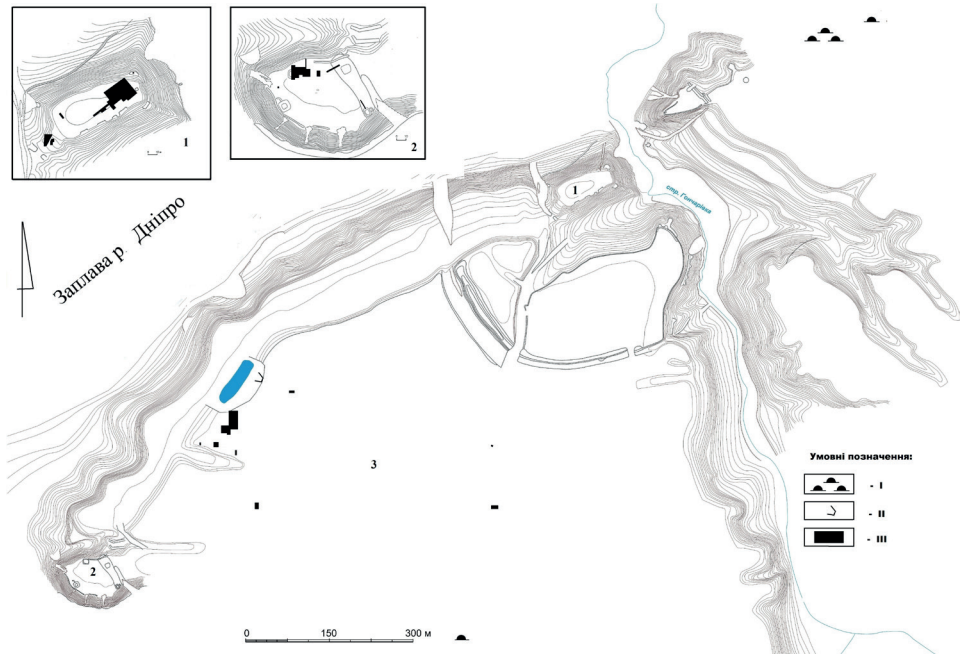

Рис. 1. План центральної частини Любеча (зйомка Любецької археологічної експедиції 2010-2018 рр.)

1 – городище Замкова Гора; 2 – городище Монастирище; 3 – посад Любеча. Умовні позначення: I – курганний могильник; II – печера Преподобного Антонія; III – досліджені ділянки Любецькою експедицією у 2009-2020 рр.

нігівський колегіум” імені Т.Г. Шевченка протягом 2009-2020 рр., із залученням кількісних показників з попередніх досліджень, які вдалось підрахувати за описами знахідок. Звіти з описами матеріалів за наслідками археологічних досліджень середини XX – початку XXI ст. зберігаються у Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (Гончаров 1948 р.; Рибаків 1957-1960 рр.; Ширинський 1962 р.; Казаков 1989-1990 рр.; Веремейчик 2009-2020 рр.).

Матеріали, отримані протягом 2009-2020 рр., засвідчили, що у різних частинах стародавнього Любеча фіксувалася різна концентрація археологічного матеріалу: найбільша була на городищі Замкова Гора, а на городищі Монастирище та посаді Любеча – значно менша.

Так, на Замковій Горі 2010-2012 рр. розкопано 712 кв. м, а за підрахунками у польових описах знайдено понад 128 500 артефактів, з яких майже 63 000 фрагментів керамічних посудин; на городищі Монастирище 2010, 2012-2015 рр. розкопано 283 кв. м, знайдено майже 11 000 артефактів, з яких понад 6000 складала фрагменти керамічних посудин; на посаді 2009, 2012-2013, 2015-2020 рр. розкопано 538 кв. м, враховано понад 28 000 артефактів, в тому

Таблиця 1. Загальна кількість артефактів, виявлених у Любечі протягом другої половини XX – початку XXI ст.

№	Роки досліджень/ досліджена площа (кв. м)	1948 р. 100	1957- 1960 рр. 3400	1962 р. 250	1989- 1990 рр. 2300	2009- 2020 рр. 1533	Всього 7583 кв. м	%
1	Вироби з заліза	5	196	6	92	822	1121	15,5
2	Вироби з кольорового металу	1	119	11	6	308	445	6,1
4	Вироби зі скла		2102	1	9	2353	4465	61,3
5	Вироби з глини	3	57		9	58	127	1,7
6	Вироби з каменю	2	550		37	425	1014	13,9
7	Вироби з кістки та рогу	9	42		14	47	112	1,5
	Всього	20	3066	18	167	4013	7284	100
	%	0,3	42,1	0,2	2,3	55,1	100	

числі 20 800 фрагментів кераміки (рис. 1). Аналогічна картина, в цілому, спостерігалася і за роботами попередників, де концентрація матеріалу на городищі Замкова Гора була дуже високою.

Археологічну колекцію матеріалів з Любеча пропонується розглядати за матеріалом, з якого виготовлені артефакти: предмети із заліза та сталі, з кольорових металів, зі скла, кістки та рогу, каменю та глини. Такий підхід дозволяє зважено оцінити кількісний та якісний склад колекції речового матеріалу з археологічних комплексів та з культурного шару зокрема, інформація про який часто втрачається при аналізі за іншими підходами до розгляду матеріалів. Аналогічним способом розглянуті артефакти також з інших археологічних пам'яток (Захаров 2004, с. 144-232; Археология севернорусской деревни X-XIII веков, 2008).

Археологічні комплекси, досліджені на городищах Замкова Гора, Монастирище та на посаді Любеча протягом 2009-2020 рр., опубліковані у ряді статей, де подаються детальні описи житлових та господарських споруд, а також речей, які з них походять (Веремейчик 2016a; 2016b; 2020a; 2020b; 2021; Веремейчик та Бондар 2015). Але значна частина археологічного матеріалу, знайдена у культурному шарі, не завжди надійно датованому. Тим не менш, більшість цих речей мають дату свого побутування та значно збільшують інформацію про матеріальну та духовну культури давнього населення.

Загалом на території Любеча протягом другої половини XX – початку XXI ст. враховано 7284 речей виготовлених з різних матеріалів, з них 4013 одиниць знайдено протягом 2009-2020 рр., що складає 55,1% від загальної кількості знахідок (табл. 1).

Таким чином, в запропонованому дослідженні опрацьовано більше половини артефактів, які виявлені у Любечі.

У першій частині статті розглянуті предмети з металів – заліза, срібла, білого металу, мідного сплаву та свинцю. Друга частина присвячена виробам зі скла, каменю, глини а також кістки та рогу.

Вироби з заліза

Загальна кількість виробів із заліза з розкопок у Любечі протягом другої половини XX – початку XXI ст. становить 1121 одиниць, а за матеріалами описів Любецької експедиції 2009-2020 рр., складає 822 артефакти (табл. 1). Серед них переважають дрібні фрагменти різних предметів у вигляді пластин, кованих дрозів та інших невиразних уламків. Встановити призначення цих предметів практично неможливо, але їх присутність демонструє насиченість культурного шару залізними предметами. Класифікація предметів з заліза проведена за прикладом, запропонованим Б. Колчиним для артефактів з Новгорода (Колчин 1959), зброя, спорядження вершника та коня, подається за О. Медведєвим та А. Кіріпніковим (Медведев 1966; Кирпичников 1966, 1973).

Окрім значної кількості залізних предметів, знайдено багато шматків шлаків та окремі фрагменти криці, що свідчить про місцеве виробництво заліза. Так, на городищі Замкова Гора знайдено 435 одиниць шлаків, на посаді Любеча – 114 одиниць, а на городищі Монастирище – 87. Переважна більшість цих знахідок зафіксована у культурних шарах та спорудах кінця XII – середини XIII ст. Так, на городищі Монастирище у житловій споруді 5 були знайдені шлаки та криця загальною вагою понад 3 кг. Одна криця рубана і представляла собою 1/4 від цілої криці. У печі цієї ж споруди, під верхнім черенем печі для збільшення її теплоємності, були також покладені великі та середні шматки криці (загальна вага виявленої в печі криці складала 9,1 кг).

Викликають увагу і залишки горну, виявлені на посаді Любеча. Горн овальної форми розмірами 0,6 × 0,5 м. Південно-східна його частина представлена суцільною плямою обпаленої глини. В центральній та північній частинах заповнення горну (сірий плямистий супісок) зафіксована велика кількість шлаків загальною вагою понад 4 кг та частина криці вагою 350 г. Криця за формою повторювала денце горщика. Вірогідно, це був ковальський горн, у якому проводилось науглецювання криці для отримання сирцевої сталі. Горн датується кінцем XII ст.

Навколо Любеча зафіксовані значні поклади болотяних та лучних руд, особливо у заплаві р. Дніпра (Жуковський 1935, с. 38-39). Саме ці поклади використовували ремісники Любеча та його округи для виготовлення необхідних предметів із заліза та сталі.

Речовий матеріал з заліза розподілений на предмети озброєння та спорядження вершника і коня; ремісничий, сільськогосподарський та промисловий інвентар; універсальні інструменти; будівельні матеріали; побутові предмети.

Предмети озброєння та спорядження вершника і коня. Знахідки зброї та спорядження вершника і коня зазвичай демонструють присутність на території міста представників військової спільноти. Але частина цих предметів могла також використовуватися у господарстві та мисливстві. За всі роки досліджень у Любечі виявлено 71 предмет, що відносяться до цієї категорії знахідок, з них половина (33 артефакти) знайдені протягом 2009-2020 рр. Предмети озброєння та спорядження вершника і коня, за поодиноким виключенням, походять з городища Замкова Гора. В цілому асортимент озброєння типовий для культурного шару середньовічних міст. Зазначимо, що зброя зустрінута у фрагментах і поодинокі. До неї відносимо уламок кінцівки шаблі. Ще у матеріалах розкопок Б. Рибаківа є відомості про перехрестя меча, булаву, 2 списи, дротик та 4 сокири. Загалом, за всі роки досліджень у Любечі виявлено цілими екземплярами та в уламках 12 сокир.

Сокири. На території Замкової Гори у 2010-2011 рр. було знайдено дві цілі сокири та ще два леза, які могли використовуватися як в господарстві, так і у військовій справі. Одна ціла сокира мала довжину 15 см, ширину леза 9 см та діаметр втулки 2,5 см. Інша – довжиною 16 см, з шириною леза 11 см та діаметром втулки 2 см. Обидві сокири віднесені до типу IVA за А. Кіріпніковим, в яких тильна сторона обуха представлена широкими мисоподібними виступами. Виготовлення подібних сокир характерне для XII-XIII ст. (Кіріпніков 1966, с. 29). Всі чотири сокири знайдені або у культурному шарі кінця XII – середини XIII ст., або у спорудах, що загинули в середині XIII ст.

Сулиця. З культурного шару Замкової Гори походить черешковий наконечник сулиці. Його загальна довжина становить 17 см, довжина леза – 8 см, ширина леза ромбовидного перетину – 2 см (рис. 2: 1). А. Кіріпніков відзначав, що серед сулиць є такі, що мають вузьке лезо, яке спроможне пробити панцирний обладунок (Кіріпніков 1966, с. 23, табл. X, 9).

Наконечники стріл. У культурному шарі та об'єктах у Любечі зустрінуті залізні наконечники стріл.

У заповненні споруди 2, яка загинула у пожежі середини XIII ст., знайдений втульчастий наконечник арбалетної стріли, який з певною долею імовірності віднесений до типу 1 за О. Медведєвим (рис. 2: 2) (Медведєв 1966, с. 94). Довжина наконечника становить 8,5 см, довжина пера 4 см та ширина 1 см.

Але найбільш чисельними були залізні наконечники стріл. У цілому, за всі роки досліджень на території пам'ятки виявлено 40 наконечників стріл. Найбільше їх знайдено на городищі Замкова Гора (37 екз.), з них при досліджен-

ні городища протягом 2010-2012 рр. зафіксовано 19 екземплярів. Типологія наконечників стріл подається за О. Медведєвим (Медведєв 1966) (табл. 2).

Таблиця 2. Залізні наконечники стріл

Відділ	Замкова Гора	Монастирище	Посад	Всього	%
Втульчасті (типи 1-11)	1	–	–	1	4,7
Черешкові пласкі (типи 12-74)	11	–	2	13	62
Черешкові бронебійні (типи 75-106)	7	–	–	7	33,3
Всього	19	0	2	21	100
%	90,5		9,5	100	

Переважна частина наконечників походить з культурного шару Любеча. Лише деякі виявлені в об'єктах, що звужує дату їх побутування.

Втульчастий наконечник, що належить до типу 3, зустрінутий в одному екземплярі в похованні 13 із Замкової Гори, яке датується XII ст. (рис. 2: 3). Усі інші наконечники належать до черешкових. Переважають наконечники з упором. Без упору знайдено 4: 2 – із Замкової Гори, та 2 – з посаду. Стан збереженості двох наконечників не дозволяє віднести впевнено їх до якогось типу.

Кількісно переважають пласкі черешкові наконечники. Практично всі виявлені типи представлені поодинокі, за невеликим виключенням. До типу 40 (ромбовидні з упором та розширенням у нижній третині довжини пера) віднесені чотири наконечники з культурного шару Замкової Гори (рис. 2: 4-7). Дата побутування таких наконечників широка – X-XIV ст.

Із Замкової Гори походять наступні наконечники: ромбовидний, тип 41, варіант 2, які датуються серединою XI-XIV ст., а здебільшого XII-XIV ст. (рис. 2: 8), ромбовидний з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера, тип 52, варіант 1, які побутували протягом VIII-XIII ст. (рис. 2: 10). З посаду походить наконечник типу 47 (ромбовидний без упора, XI-XIV ст.) (рис. 2: 9).

На Замковій Горі знайдений один наконечник, який датується X ст. Це плаский, фігурнолісний, тип 71, варіант 1 (рис. 2: 14).

Окремо слід відзначити три наконечники стріл з Замкової Гори XIII-XIV ст. Це веслоподібний наконечник (тип 66), зрізень у вигляді вузької витягнутої лопаточки (тип 67) та наконечник з тупокутовим вістря (тип 70) (рис. 2: 11-13).

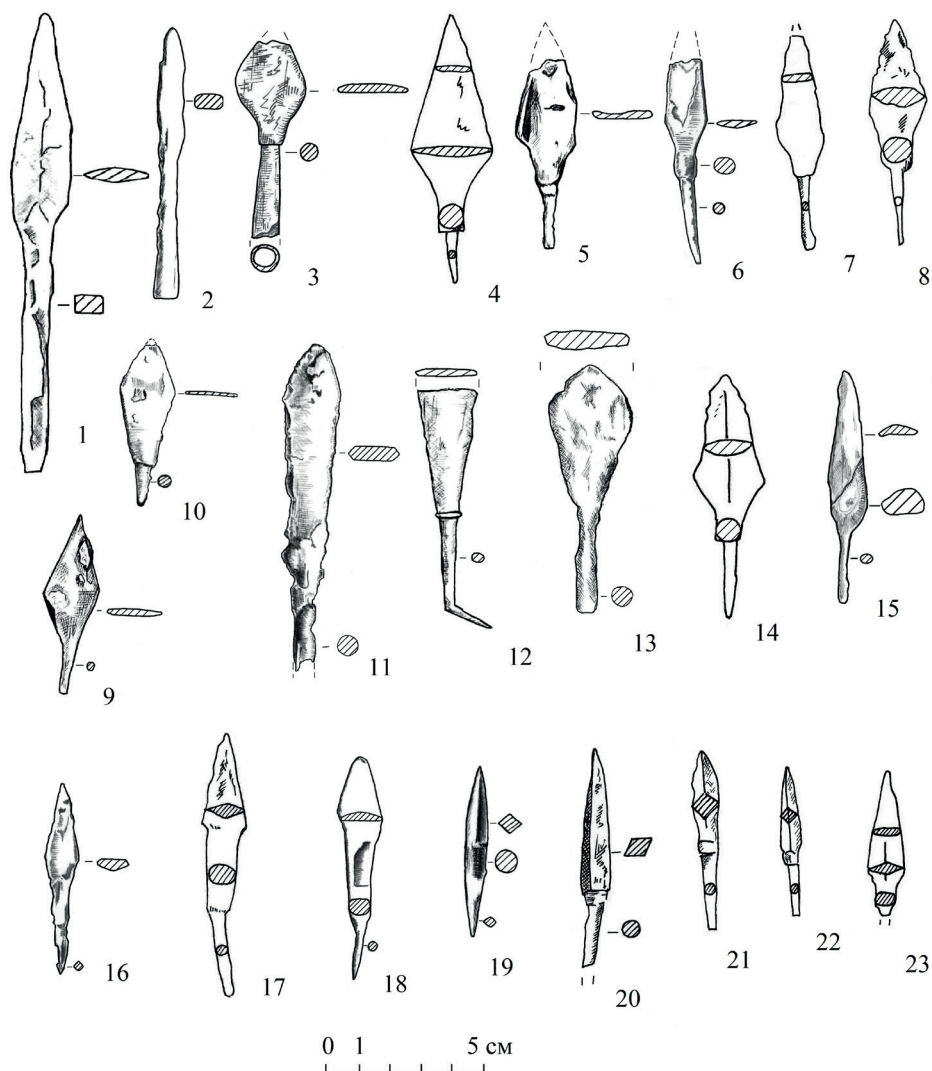

Рис. 2. Залізні наконечники сулиці, арбалету та стріл. 1-8, 10-14, 16-23 – Замкова Гора; 9, 15 – посад

О. Медведєв зазначав, що подібні типи наконечників з'явилися на території Русі з монголами у першій половині – середині XIII ст. (Медведєв 1966, с. 75, 77). Наконечник типу 66 походить зі споруди 15, що входила до садиби ювеліра та загинула в результаті пожежі середини XIII ст. (рис. 2: 11).

Два плоских черешкових наконечники (один з посаду, інший з Замкової Гори) виділити у якийсь тип не вдалось (рис. 2: 15-16).

Сім наконечників з Замкової Гори віднесено до броневійних. Два з них віднесені до типу 83 (броневійні з масивною бойовою головою ромбовидних обрисів та ромбічного перетину з шийкою), за О. Медведєвим, такі наконечники датуються XI ст. (рис. 2: 17-18). Інші 5 екземплярів віднесені до типу шиловидних, з квадратним або ромбовидним перетином без упору (тип 93), (1 екз.) та з упором і перехватом біля черешка (тип 95), (4 екз.). Вони мають широку дату побутування, відповідно, X-XIV ст. та VIII-XIV ст. (рис. 2: 19-23). Але найчастіше зустрічаються у шарах XII-XIII ст.

Таким чином, дата побутування більшості типів наконечників широка – X-XIV ст. Хоча є наконечники стріл, які датуються раннім часом – X-XI ст. Були також на городищі Замкова Гора наконечники стріл, які побутовали у XIII-XIV ст. і, ймовірно, були занесені на територію Русі під час монгольської навали.

Шпори. Предмети спорядження вершника та коня зустрінуті в уламках та поодинокі. Так у споруді 11, що загинула у пожежі середини XIII ст., знайдений один уламок шпори. Уламок представлений петлею від шпори (тип 6, за А. Кіріпнічковим). Такі петлі робили у шпорах IV та V типів (Кіріпнічков 1973, с. 67-68) і хронологічно вони побутовали протягом усього XIII ст. (Кіріпнічков 1973, с. 70).

Таким чином, предмети озброєння та спорядження вершника і коня представлені звичайним асортиментом предметів, відомих у середньовічних містах, на городищах та поселеннях. Незважаючи на присутність цих предметів на городищі Замкова Гора і в дослідженнях попередників, не можна стверджувати, що вони значно домінують у матеріальній культурі цього городища.

Ремісничий, сільськогосподарський та промисловий інвентар. До категорії спеціалізованого ремісничого, сільськогосподарського та промислового інвентарю, виготовленого з заліза, увійшло 23 предмети. Переважають інструменти для обробки дерева. Це сокири, фрагменти свердел, тесло, уламки пилки та різці. Вони знайдені здебільшого у культурному шарі та спорудах, що загинули у пожежі середини XIII ст. Як відомо, сокири були універсальним деревообробним інструментом та предметом озброєння.

Серед інших деревообробних інструментів слід назвати втульчає тесло довжиною 10 см та шириною ріжучої частини 3,5 см. З культурного шару садиби ювеліра походить уламок леза пилки з зубцями, 2 фрагменти свердел та фрагмент різця у вигляді стамески від токарного верстата.

Сільськогосподарського інвентарю виявлено у незначній кількості. Так на території садиби ювеліра знайдені два уламки серпів (частини леза та руків'я) та один цілий екземпляр. Цілий екземпляр за пропорціями близький до київського або південноруського типу (Левашова 1956, с. 72; Чернецов, Куза та Кирьянов 1985, с. 239).

З промислового інвентарю виявлені рибальські гачки (5 екз.), остень (1 екз.) та томар (1 екз.).

Універсальні інструменти. До категорії універсальних інструментів відносяться ножі, ножиці, голки та шила. Серед цієї категорії переважають ножі.

Ножі. Протягом 2009-2020 рр. знайдено 126 екземплярів, з яких 28 ножів збереглися повністю.

Серед ножів 17 екземплярів мали накладне руків'я (13,5% від загальної кількості), а 86 (68,2%) – належали до черешкових (табл. 3). У 23 уламків ножів спосіб кріплення руків'я не виявлено. Але за розмірами та формою уламків можна припустити, що вони належали до черешкових. Усі ножі з накладним руків'ям (9 екз. з Замкової Гори та 8 екз. з посаду) походять з культурного шару та комплексів XVII-XVIII ст.

Таблиця 3. Ножі

	Замкова Гора	Монастирище	Посад	Всього	%
Ножі з накладним руків'ям	9	–	8	17	13,5
Ножі черешкові	74	7	5	86	68,2
Не визначено	22	–	1	23	18,3
Всього	105	7	14	126	100
%	83,3	5,6	11,1	100	

Ножі з накладними руків'ям з'являються в археологічних комплексах Чернігівщини у XIV ст. Так, у дослідженій житловій споруді поселення Заплава поблизу с. Шестовиці, яка датується XIV ст., знайдені ножі тільки з накладним руків'ям (Веремейчик 2007, с. 377).

На п'яти екземплярах збереглися залишки кістяних руків'їв. Вони зафіксовані на двох накладних ножах з трьома заклепками на кожному та на трьох черешкових. Всі черешкові ножі з залишками руків'їв знайдені на Замковій Горі. На них зафіксовано одну-дві кістяні обойми від набірного руків'я.

Довжина ножів коливається у межах 7-21 см, але довжина переважної більшості екземплярів (66%) становить 9-13 см. Придатними для вимірювання було ще 15 клинків від ножів. Довжина клинків становила 5-12 см, але розміри переважної більшості (66%) мали розміри 5-8 см.

Ножі з Любеча поділяються на дві групи – з уступом з боку спинки, та без уступу. З уступом зафіксовано 63 ножі, без уступу – 47.

До ножів без уступу віднесені екземпляри, які мають рівну спинку або плавний, невиражений перехід від леза до черешка. Причому, відсутність

уступу зафіксована на давньоруських та на ранньомодерних ножах, у тому числі, й на екземплярах з накладним руків'ям.

За поодиноким виключенням, ножі мали універсальний характер. Але зустрінуті й ножі спеціального призначення. Вони походять з городища Замкова Гора. Так, серед них можна виділити, вірогідно, столярний ніж, який мав відтягнуте донизу лезо. Цей екземпляр походить з ремісничої майстерні (споруда 14) середини XIII ст. з садиби ювеліра. До спеціальних ножів слід віднести і ніж з піднятим у бік спинки лезом, який знайдений у культурному шарі. Це був ніж довжиною 16,3 см з довжиною леза 11,2 см. На ньому збереглися дві кістяні обойми від руків'я мигдалевидної форми розмірами $2,5 \times 1,8$ см.

Ножичі. До універсальних знарядь, разом з ножами, відносяться і ножичі. Використовували два типи ножичь – пружинні та шарнірні. Цілі екземпляри обох типів знайдені у споруді 1 на посаді, яка датується серединою XVII ст. Пружинні ножичі мали довжину 20 см, довжину леза 12 см та ширину ріжучої поверхні леза до 3 см. Шарнірні ножичі також походять з цієї ж споруди. Їхня довжина, що збереглася, складає 12 см, а ширина леза становить 1,5 см.

Голки та шила. До універсальних інструментів, які знайдені в Любечі, відносяться голки та шила. Усі вони зустрінуті в уламках. Знайдено 4 шила, два з них походять з посаду Любеча, два з городища Замкова Гора. Усі шила мають загострений край.

Будівельні матеріали. До будівельних матеріалів, зроблених із заліза, відносяться цвяхи, пробії, скоби та клини. До них віднесено 428 предметів.

Численну категорію знахідок представляють цвяхи. Усі враховані ковані цвяхи мали квадратний або прямокутний перетин. За формою шляпки вони розподіляються на наступні типи: 1 – цвяхи з пласкою шляпкою круглої форми; 2 – цвяхи з пласкою шляпкою квадратної або прямокутної форми; 3 – цвяхи-костилі зі сплющеною по боках шляпкою; 4 – костилі; 5 – цвяхи з фігурною шляпкою (напівкруглі, загострені або чотириохгранні у профілі); 6 – маленькі цвяхи. В цілому, в культурному шарі та об'єктах Любеча (у похованнях XII ст., спорудах кінця XII – середини XIII ст. та спорудах XVII-XVIII) за 2009-2020 рр. нараховано 397 цвяхів, з них 68 знайдено в уламках, тому немає можливості визначити тип шляпки цвяха.

Окрім цвяхів, до будівельних матеріалів відносяться також пробії (10 екз.), скоби (18 екз.) та клини (3 екз.).

Побутові предмети. Численну групу виробів із заліза становлять побутові предмети (197 одиниць).

Ключі, замки. Серед побутових предметів представлені замки та ключі різних хронологічних періодів. Зустрінуто 16 ключів та 15 фрагментів замків у всіх трьох частинах стародавнього Любеча, де проводилися дослідження Любецькою експедицією (табл. 4).

Таблиця 4. Замки та ключі

	Замкова Гора	Монастирище	Посад	Всього	%
Ключі	12	1	3	16	51,6
Замки	12	2	1	15	48,4
Всього	24	3	4	31	100
%	77,4	9,7	12,9	100	

До ранньомодерного періоду існування Любеча відносяться клямка від замка та 6 ключів від нутряних замків. Ключі, подібні до виявлених у Любечі, зустрінуті на місці битви під Берестечком, вони датуються XVII ст. (Свєшніков 1993, с. 194).

Інші виявлені у культурному шарі та у об'єктах давньоруського часу.

Їхня типологія наводиться за Б. Колчиним (Колчин 1982, с 160-162). Зустрінуті навісні замки та ключі до них, а також ключі від нутряних замків.

Всі замки були виявлені у фрагментованому вигляді, серед яких 6 дужок та 4 циліндричних корпуси. Серед останніх тільки один, який походив з житлової споруди (№ 4) середини XIII ст., за станом збереженості можна віднести до типу В. Подібні замки побутували протягом другої половини XII – початку XIV ст. (Колчин 1982, с. 162). До цього ж типу відносяться і п'ять ключів, знайдених на городищі Замкова Гора. Чотири з них походять з садиби ювеліра. З житлової споруди 4 походить також дужка від замка та фрагмент корпусу замка, а ще три дужки, знайдені в зоні руйнації споруд садиби.

Вірогідно, до типу А (кубічні замки та ключі до них) відноситься уламок верхньої частини ключа. Ще один уламок ключа можна віднести до типу Б, що походить з району тієї ж садиби. У спорудах 2, 11, 14 також знайдено уламок ключа та фрагменти циліндричних замків. Помітна концентрація замків та ключів у культурному шарі та об'єктах садиби ювеліра може свідчити про заможність її мешканців.

Корпус одного циліндричного замка був знайдений у культурному шарі городища Монастирище.

Кресала. Знайдено 4 екземпляри. Три з цих кресал зафіксовані на городищі Замкова Гора, а одне – на посаді. Кресала представлені трьома типами за Б. Колчиним (Колчин 1982, с. 163). У житловій споруді 4 садиби ювеліра знайдено калачевидне кресало з язичком довжиною 6 см. За матеріалами Новгород, подібні знахідки побутували до кінця XII ст. (Колчин 1982, с. 163), у нашому випадку, воно зустрінуто у споруді, яка загинула у середині XIII ст. Два кресала віднесені до типу коротких овальних. Вони знайдені у культурному шарі Замкової Гори. Їхні розміри складають 6,7 × 2 см та 7,5 × 2,5 см,

подібні кресала побутували протягом XIII – початку XV ст. (Колчин 1982, с. 163).

На посаді Любеча, у споруді 1, яка загинула в середині XVII ст., знайдене велике овально-загострене кресало довжиною 16,5 см та шириною 3 см, з кільцем для підвішування. Подібної форми кресала зустрінуті також під Берестечком (Свешніков 1993, с. 245, рис. 64: 3, 11).

Дужки та окуття для цеберка. Зустрінуто 11 фрагментів металевих виробів, які можна інтерпретувати як дужки від цеберка (9 екз.) та окуття до цеберка (2 екз.).

Залізні кільця та пряжки. Залізні кільця поділяються на замкнені (7 екз.) та розімкнені (3 екз.). Діаметр замкнених кілець коливається в межах 3-5 см. Вони мають круглий або овальний перетин. Можливо, два кільця були пряжками, але язичок у них не зберігся. Два розімкнених кільця мають діаметр 2,5 см. Одне було з овальним перетином, інше – з прямокутним. Всі кільця знайдені на Замковій Горі.

Залізні пряжки. Чисельними були пряжки, які за формою поділяються на прямокутні, трапецієподібні, овальні, напівкруглі. Всього виявлено 13 екземплярів. У п'яти зберігся язичок. Ще два язичка знайдені окремо. Прямокутні пряжки (6 екз.) розмірами 3,8-5 × 1,8-3 см. У всіх пряжок цього типу зафіксований прямокутний перетин рамки.

Зустрінута одна пряжка трапецієподібної форми розмірами 4 × 3-3,8 см. Вона мала також прямокутний перетин рамки, у неї зберігся язичок. Дві овальні пряжки розмірами 5-6 × 4-4,5 см мали язички. На одній з овальних пряжок, яка походить з житлової споруди 5 (середина XIII ст.) городища Монастирище, був ромбічний перетин рамки, а у пряжки з Замкової Гори – круглий.

Одна пряжка віднесена до напівкруглої. Вона мала розміри 5 × 4,5 см. Половина рамки прямокутної форми, друга половина напівкільцевої. Пряжка має квадратний перетин та язичок.

За функціональним призначенням частина пряжок була ремінними, частина – підпружними.

Дримба. Інтерес викликає знахідка дримби в споруді 1 на посаді, що загинула в пожежі середини XVII ст. Рамка дримби залізна, кована, деки мають трикутну форму у перетині. Загальна довжина корпусу 5,8 см, зовнішній діаметр верхньої частини корпусу становить 3 см; довжина дек 3,3 см. Збереглася частина язичка довжиною 3,8 см. Важко відповісти на запитання про датування дримби. Вона знайдена в споруді середини XVII ст., але в заповненні цієї споруди зафіксовані речі X-XIII ст. Мешканці під час господарських робіт знаходили, збирали та зберігали речі попереднього періоду. Можливо, в тому числі була і дримба. За ознаками, виділеними Дж. Коллтвейтом, ця знахідка може датуватись XIII ст. (Kolltveit 2006, с. 54). Подібного типу дримби були знайдені у Новгороді-Сіверському у шарах XVII ст. (Дядечко 2020b, с. 54).

До побутових предметів, які датуються XVII-XVIII ст., відносяться фрагменти підков (4 екз.) та підковки на чоботи (30 екз.).

Уламки металевих предметів. Значна кількість невиразних металевих предметів зустрінуто в уламках. За формою вони розділені на металеві пластини (25), металеві стрижні (14) та металеві предмети без форми (81). Призначення цих предметів, на жаль, визначити неможливо, але така значна кількість свідчить про насиченість культурного шару Любеча предметами із заліза.

Речі з кольорових металів та срібла

З кольорових та дорогоцінних металів протягом другої половини XX – початку XXI ст. у культурному шарі Любеча зафіксовано 445 предметів. Протягом 2009-2020 рр. виявлено 308 одиниць (разом з нумізматичним матеріалом) (табл. 1). Металографічні дослідження, за поодиноким виключенням, не проводились, тому метал визначався візуально. Срібні речі представлені двома злитками. З білого металу виготовлені хрестик, застібка для колту, персні та скроневі кільця (всього 11 предметів).

Найбільшим різноманіттям вирізняються предмети з мідного сплаву. Це прикраси та деталі костюму, предмети спорядження воїна та коня, предмети християнського культу (церковне начиння та предмети особистого благочестя), фрагменти посуду, а також різноманітні пластини, дроти, шматки мідного сплаву, фрагменти предметів, пластин, дротів тощо (137 предметів). Асортимент свинцевих предметів складається з куадла, грузил та грузиків, рибальських снастей, а також різноманітних пластин, частин предметів тощо (61 предмет).

Срібні гривні. На території садиби ювеліра на Замковій Горі виявлені два злитки срібла (гривні) видовженої форми. Вони знайдені поміж материковою стінкою котловану та згорілою дерев'яною обшивкою споруди 10 з садиби ювеліра, що загинула в результаті пожежі середини XIII ст. Перший злиток довжиною 12,8 см, шириною 1,1-1,5 см, товщиною 0,6-0,8 см мав потовщені кінці (рис. 3: 1). Його вага до реставрації складала 110,6 г, після – 109,8 г. Другий злиток довжиною 11,9 см, шириною 1-1,4 см і товщиною 0,7-0,9 см, мав кінці більш тонкі, у порівнянні з попереднім, і з одного боку був обрубаний. Його вага до реставрації складала 104,7 г, після – 104,0 г (рис. 3: 2) (Веремейчик 2016b, с. 111-112).

З метою визначення кількісного та якісного складу сплавів злитки досліджувались методом рентгено-флуоресцентного аналізу.

За класифікацією сплавів на основі срібла, обидва злитки за своїм складом віднесені до двухкомпонентного низькопробного срібла (Ениосова, Митоян та Сарачева 2008, с. 132). Перший злиток містив 1,63% золота, однак золотий домішок тут не був навмисним, а потрапив у злиток випадково, вірогідно, під час переплавки речей з позолотою і незначним вмістом золота.

Рис. 3. Злитки срібла. Замкова Гора

Місце знахідки може бути пояснене тим, що під час небезпеки господар садиби міг сховати цінну ювелірну сировину за обшивку дерев'яної стіни однієї з будівель.

Предмети особистого благочестя та християнського культу. Серед виявлених категорій речей з кольорового металу привертають увагу предмети церковного начиння та особистого благочестя (Веремейчик 2017, с. 78-80, 83). У Любечі за всі роки досліджень знайдено 39 предметів, віднесених до цієї категорії. В матеріалах Любецької експедиції за 2009-2020 рр. виявлено 18 предметів, зарахованих до цієї категорії. Найбільше їх походить з городища Замкова Гора – 13, або 72,2% від загальної кількості знайдених речей. В інших частинах Любеча вони зустрінуті поодинокі (табл. 5).

Таблиця 5. Предмети особистого благочестя та християнського культу з білого металу та мідного сплаву

	Замкова Гора	Монастирище	Посад	Всього	%
Хрести-тілники	1	1	2	4	22,2
Енколпіони	2	1	1	4	22,2
Іконки	3	-	-	3	16,7
Церковне начиння	7	-	-	7	38,9
Всього	13	2	3	18	100
%	72,2	11,1	16,7	100	

Хрести-тільники. Серед хрестів-тільників привертає увагу хрестик так званого «скандинавського типу», виготовлений з білого металу, вірогідно, срібла (рис. 4: 1). Він походить з камерного поховання, дослідженого на посаді Любеча (Веремейчик 2020, с. 111). Подібні хрестики виявлені у поховальних комплексах X-XI ст., у тому числі в камерних похованнях (Михайлов 2016, с. 135), у культурному шарі міст та у складі скарбів (Фехнер 1968, с. 212-214). Литий хрестик з Любеча розмірами з вушком $3,6 \times 3,0$ см має у середохресті візерунок, що складається із концентричних кіл, за стилістичними особливостями віднесений нами до першої групи, виділеної А. Чураковою, попри те, що він має менші розміри, у порівнянні з хрестами цієї групи (2017, с. 160-161).

Ще один хрест-тільник, відлитої з мідного сплаву, знайдений у культурному шарі на городищі Замкова Гора. Хрест з ромбовидним середохрестям та потовщеннями на кінцях мав обламане вушко (рис. 4: 2).

Енколпіони. Інші предмети особистого благочестя представлені енколпіонами. На городищі Замкова Гора знайдено 2 енколпіони, виготовлені з мідного сплаву. Зі споруди 10 походить оборотна стулка енколпіона, який належить до черневих хрестів типу IV.5.4 (прямокінцеві з виступами „сльозками”), які датуються XII – першою половиною XIII ст. (Корзухина та Пескова 2003, с. 161). Стулка довжиною 7 см поганої збереженості, сильно перепалена та вкрита шаром патини (рис. 4: 5).

Цілий енколпіон було знайдено в культурному шарі в північній частині городища. Він відноситься до типу черневих прямокінцевих мініатюрних (IV.6.1) (Корзухина та Пескова 2003, с. 165). Його розміри з петлями становлять $5,7 \times 2,5$ см (рис. 4: 6). Стулки енколпіона зімкнені. Замок та петлі збереглися. Енколпіон кородований, чернь непомітна.

У житловій споруді 1 середини XVII ст. на посаді Любеча знайдено фрагмент сильно обпаленої лицьової стулки енколпіона, яка датується XII-XIII ст. Вірогідно, стулка відноситься до так званих „борисоглібських” енколпіонів типу II.3.1 (Корзухина та Пескова 2003, с. 86-88). На стулці помітне рельєфне зображення князя-мученика Бориса з моделлю храму в правій руці (рис. 4: 3).

Ще одна сильно оплавлена стулка енколпіона знайдена у розвалі печі споруди 3 городища Монастирище (рис. 4: 4). Споруда зруйнована пожежею середини XIII ст. Розмір фрагменту, що зберігся, становив $7,3 \times 5$ см. Зважаючи на сильне пошкодження в полум'ї, зображення на енколпіоні не збереглося.

Іконки. До предметів особистого благочестя відносяться також три іконки, відлиті з мідного сплаву. Вони виявлені на городищі Замкова Гора. У західному куті городища була знайдена відлита з мідного сплаву рельєфна арочна іконка св. Георгія-змیهборця (рис. 4: 9). Розміри іконки з вушком становлять $5,5 \times 4,5$ см, товщина – 0,3 см. На її зворотному боці зображено хрест. Такі іконки вирізали з каменю (Николаєва 1983, табл. 32, 4-6) та відливали з мідного сплаву. Металеві вироби арочної форми з кінним зображенням святого

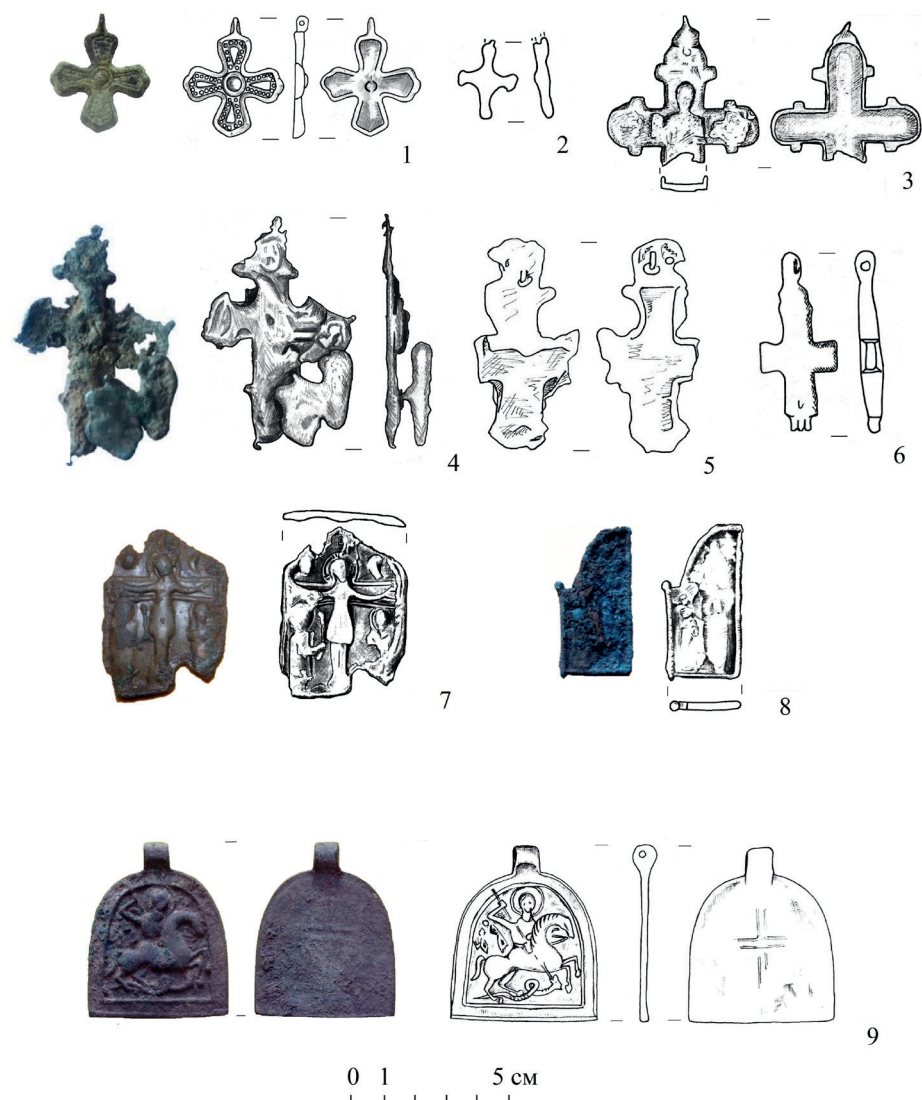

Рис. 4. Предмети особистого благочестя. 2, 5-9 – Замкова Гора; 4 – Монастирище; 1, 3 – посад; 1 – срібло; 2-9 – мідний сплав

воїна виділені у підгрупу IV.B. (Станюкович 2011, с. 25). Подібні іконки поширювались як на теренах, що входили до складу Русі, так і на сусідніх територіях (Станюкович 2011, с. 25; Kruk, Sulikowska-Caska i Woloszyn 2006, s. 65, 212).

Дві інші іконки з мідного сплаву знайдені у північно-східній частині городища. Одна з них розмірами 6×4 см мала зображення Розп'яття (рис. 4: 7). Інша представлена боковою напіварочною стулкою від іконки-складня роз-

мірами $5 \times 2,5$ см (рис. 4: 8). По контуру стулки є тонкий орнаментований валик, зображення не збереглося. Подібні іконки-складні (з арочним завершенням та зображенням Богоматері Замилування) Г. Пескова виділила у II тип, та на підставі розповсюдження знахідок цього типу зробила висновок, що це продукція однієї київської майстерні першої третини XIII ст. А побутування іконок-складнів цього типу обмежується XIII ст. (Пескова 2021, с. 145).

Церковне начиння. Окрім предметів особистого благочестя, також на городищі Замкова Гора знайдене церковне начиння XII-XIII ст. Це два ланцюжки від лампад або панікадил з хрестом, зроблені з мідного сплаву, які виявлені у культурному шарі. Хрести були розподілювачами ланцюжків і, вірогідно, знаходилися на середині довжини ланцюжка. Загальна довжина першого фрагмента, що зберігся, становила 17 см, розміри хреста з вушками $5,5 \times 2$ см (рис. 5: 1). Другий фрагмент зберігся на довжину 12,5 см, а розміри хреста з вушками становили 4×3 см (рис. 5: 2). Аналогічні ланки ланцюжків вісімкоподібної форми знайдені на Десятинній церкві (Архіпова 2019, с. 18, іл. 4: 13).

Предмети церковного начиння представлені також трьома фрагментами від панікадил. У споруді 5 (середина XIII ст.) зафіксовані два фрагменти від панікадила, виготовлені з мідного сплаву (рис. 5: 3, 4). Вони представлені двома частинами – свічником у вигляді чашечки з отвором діаметром 7,2 см, висотою 1,3 см та стрижнем фігурної форми, на який надівалася свічка. Стрижень довжиною 10,5 см мав квадратний перетин у вужчій частині та круглий – у ширшій.

Ще один фрагмент панікадила з мідного сплаву походить із заповнення поховання 22, яке датується XII-XIII ст. Він представлений фрагментом литого круглого дискового панікадила (рис. 5: 5).

Предмети церковного начиння XII-XIII ст., виготовлені з мідного сплаву, виявлені також в результаті досліджень Б. Рибаківа. Так, за підрахунками Ю. Ситого у 1957-1960 рр., на Замковій Горі знайдені фрагмент дискового панікадила, частина вівтарного світильника, три лампадки та одна кришка від лампадки (Ситий 2013, с. 161-162, рис. 5). Ще одна лампадка походить зі скарбу, знайденого в урочищі Високе Поле (Ширинський 1997, с. 156).

До предметів, пов'язаних з церковним начинням, зараховуємо і фрагменти дзвонів. За матеріалами розкопок Б. Рибаківа, був знайдений уламок дзвону «вуликоподібного» типу за типологією дзвонів В. Даркевича (Даркевич 1966, с. 81; Ситий 2013, с. 163). Поверхня дзвону рівна, без рельєфу (надписів, орнаментів), за винятком двох валиків, що відділяють нижню частину від тулуба (Дядечко 2020а, с. 8). Ще два дрібних уламки дзвонів знайдені на Замковій Горі (рис. 5: 6, 7).

Прикраси та деталі костюма. У культурному шарі та спорудах Любеча знайдена значна кількість прикрас та деталей костюма, виготовлених з білого металу та мідного сплаву. До цієї категорії речей ми відносимо 145 предметів. Переважають речі, які мають дату побутування XII-XIII ст. Менше предметів

Рис. 5. Церковне начиння. Замкова Гора. 1-7 – мідний сплав

X-XI ст. та ранньомодерного часу. В матеріалах Любецької експедиції 2009-2020 рр. враховано 52 предмети, які інтерпретуємо як прикраси та деталі костюма.

Скроневі кільця та колти. У Любечі знайдено три дротових скроневих кільця з розімкненими кінцями. Два з них, виготовлених з мідного сплаву, походять з культурного шару городища Замкова Гора, одне, виготовлене з білого металу, вірогідно зі срібла, виявлене у камерному похованні 7 кінця X – початку XI ст. на посаді Любеча (рис. 7: 22-24). Їхній діаметр становить 1,5-2,3 см. На одному скроневому кільці з Замкової Гори зберігся обмотаний дріт. Скроневі кільця з Замкової Гори, вірогідно, потрапили у культурний шар зі зруйнованого могильника XII – початку XIII ст. Саме в зоні розташування могильника були зафіксовані ці прикраси.

У культурному шарі Замкової Гори знайдена дужка від колта, виготовлена з білого металу (рис. 7: 25). В Любечі зафіксовані сліди виготовлення колтів. Так, на території садиби ювеліра виявлені дві форми для відливання колтів або матриць для тиснення цих прикрас.

Персні. З городища Замкова Гора походить перстень, виготовлений з мідного сплаву, з поламаного вузькопластинчастого литого браслета з кінцями, що звужуються. Браслет, з якого виготовлений перстень, був прикрашений геометричним орнаментом у вигляді ромбів з точкою всередині (рис. 6: 6). Подібні персні, виготовлені з поламаних браслетів, знайдені і на інших пам'ятках Русі (Седова 1981, с. 130; Зайцева та Сарачева 2011, с. 217; Зайцева 2008, с. 122).

Два персня з мідного сплаву віднесені до типу вузькопластинчастих прямих з розімкненими кінцями (рис. 6: 1, 2). Обидва гладкі, без орнаменту. Один з них з городища Замкова Гора, був виготовлений з мідного сплаву і мав ширину пластини 0,7 см. Другий, виготовлений з білого металу, вірогідно, срібла, з шириною пластини 0,4 см, походив з камерного поховання 7 кінця X – початку XI ст., розташованого на посаді Любеча. Ще один вузькопластинчастий прямий перстень з білого металу був знайдений у цьому ж похованні. Товщина пластини становила 0,6 см. На ньому видно випуклий геометричний орнамент у вигляді поперечних рисочок (рис. 6: 3). Подібні вироби датуються X-XI ст. (Седова 1981, с. 131).

Цілий перстень з мідного сплаву походив зі споруди 14 (ремісничка майстерня) на Замковій Горі (рис. 6: 5) Він спіральний із закрученими кінцями. Знахідки таких перснів відомі в Новгороді в шарах від першої чверті XI ст. до середини XIII ст., а також серед фіно-угорських та балтських старожитностей (Седова 1981, с. 122).

Зі срібла виготовлений перстень з плетеною середньою частиною та гладкими зімкненими кінцями був зафіксований у споруді 10, розташованій на території садиби ювеліра на Замковій Горі (рис. 6: 4). Середня частина персня сплетена з шістьох дротів. Ще два аналогічних персня походять з розкопок Б. Рибаківа. Один з них виявлений у складі скарбу XIII ст. з житла 2, дослідженого у 1960 р. в розкопі XXVIII (Рыбаков 1960, с. 71; Недошивина 1999, с. 195). Другий перстень походить зі скарбу 1959 р., з розкопу XXXII, городні 1 (Рыбаков 1959, с. 37).

Браслети. В матеріалах Любецької експедиції виявлено 5 браслетів, виготовлених з мідного сплаву. Два браслети з культурного шару городища Замкова Гора відносяться до дротових. Один з них, виготовлений з круглого у перетині дроту, мав сплюснене овальне завершення кінців (рис. 6: 10). Другий відноситься до типу кручених з круглого дроту, мав обрубані кінці (рис. 6: 11).

Інші три браслети з Замкової Гори відносяться до типу пластинчастих, розширених в середній частині. Їхні кінці розімкнені та загнутокінечні. Подібний браслет знайдений на поселенні Ліскове (Шекун та Веремейчик 1999,

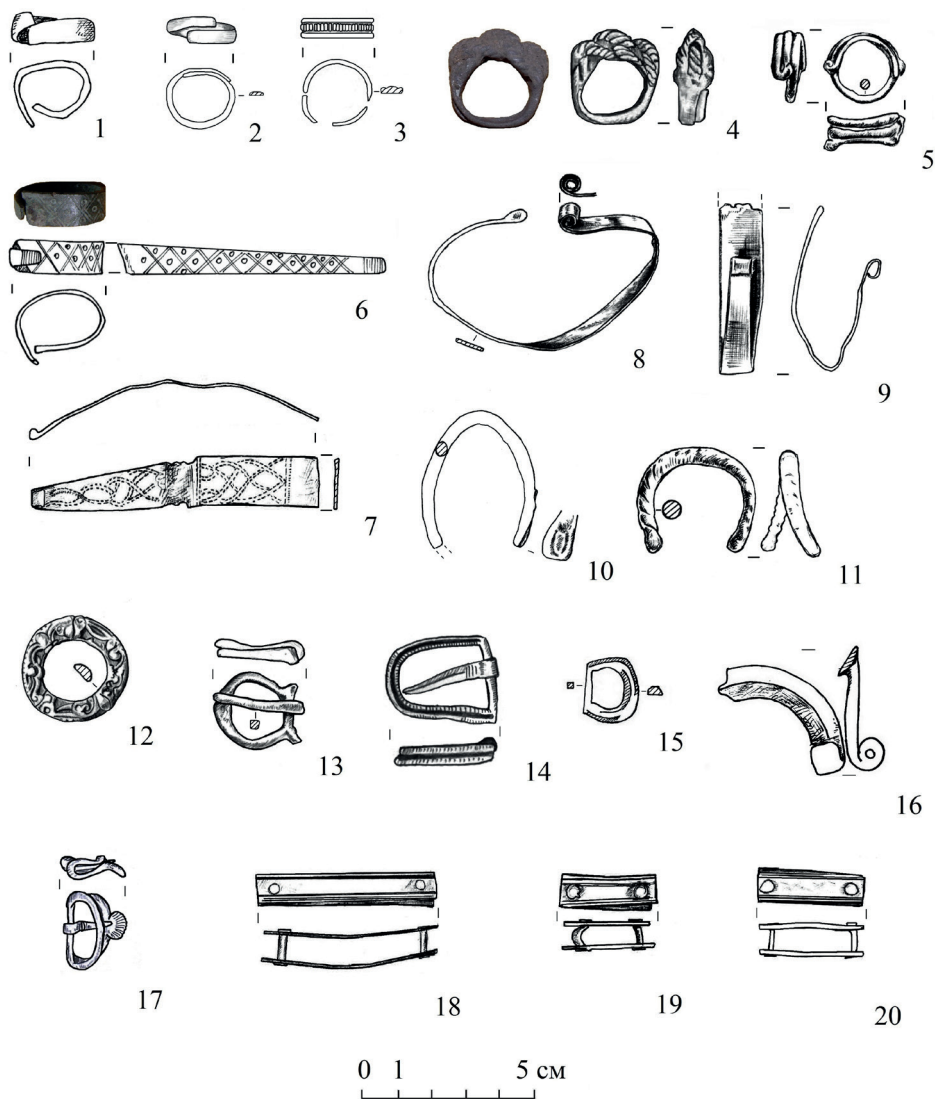

Рис. 6. Персні, браслети та пряжки. 1, 4-6, 8-13, 15-16 – Замкова Гора; 14 – Монастирище; 2-3, 7, 17-20 – посад; 2-4 – білий метал; 5-20 – мідний сплав

с. 153). Найбільша кількість таких знахідок припадає на кінець XII – кінець XIII ст. (Седова 1981, с. 113; Лесман 1990, с. 44).

Фібули, пряжки. В Любечі виявлено 8 предметів, які інтерпретовані як фібули та пряжки. Хронологічно вони розподіляються на вироби ранньослов'янського часу (зарубинецька культура), X-XIII ст. та ранньомодерного часу.

Любеч – багат шарова пам'ятка, тому в культурному шарі зустрінуті вироби, в тому числі й виготовлені з мідного сплаву, які побутували раніше, ніж середньовічне місто. До таких предметів слід віднести частину фібули, знайдено в культурному шарі північної частини городища Замкова Гора. Це зарубинецька фібула (пружина не збереглася) з трикутним щитком на ніжці, яка відноситься до варіанта II (за А. Обломським) кінця II – початку I ст. до н.е. (Обломский 1986, с. 55).

У культурному шарі Замкової Гори знайдено 2 фібули. Це частина спіралекінечної фібули трикутного перетину, що датується X-XI ст. (рис. 6: 16). Друга – кільцевидна пластинчаста лита фібула, прикрашена рослинним опуклим орнаментом (рис. 6: 12). Її діаметр становить 3 см, перетин плоско-опуклий, ширина пластини становить 0,6 см. Кільцевидні пластинчасті фібули з декором побутували протягом середини XII-XIV ст. (Седова 1981, с. 86, 89).

Три одночасні пряжки, виготовлені з мідного сплаву, мають напівовальні рамки різної форми. Дві з них походять з культурного шару Замкової Гори. Одна напівкругла з розмірами $1,5 \times 1,9$ см (рис. 6: 15). Інша пряжка збереглася з язичком. Її розміри $2,5 \times 2,3$ см. Перетин рамки трикутний, язичка – прямокутний (рис. 6: 13).

Одна напівовальна пряжка з мідного сплаву з язичком зафіксована у житловій споруді 4, яка датується серединою XIII ст., з городища Монастирище. Її розміри $3,2 \times 2,6$ см. Рамка пряжки прикрашена насічками (рис. 6: 14).

Привіски. В археологічному матеріалі 2009-2020 рр. присутні різні типи привісок.

До плоских належить частина лунниці, виготовлена з білого металу, вірогідно, срібла. Її вушко було зігнуте з тієї ж пластини, що і лунниця. Прикрас на виробі не помічено (рис. 7: 1). Розміри лунниці становлять приблизно $2,3 \times 2,6$ см. Вірогідно, вона відноситься до типу малих ширококоріх. На відміну від відомих лунниць цього типу, даний екземпляр не прикрашений зерню. Такі привіски побутували в основному у X-XI ст. (Хамайка 2008, с. 325).

До плоских віднесено чотири круглих привіски. Три з них – з християнською символікою. У споруді 1 на посаді Любеча знайдена лита кругла непрорізна привіска з випуклим стилізованим зображенням хреста з трьома опуклими кульками на кінцях. Її діаметр становив 3 см (рис. 7: 2).

Зі споруди 10, що входить до садиби ювеліра, походять дві круглі прорізані хрестовключені привіски. Одна з них ціла, мала діаметр 2,4 см, вушко обламане. Від другої, сильно обпаленої, збереглася половина, також діаметром близько 2,4 см (рис. 7: 3, 4). Подібні знахідки широко відомі на території Русі у XII-XIII ст. (Успенская 1967, с. 108; Зайцева та Сарачева 2011, с. 202; Петрашенко 2005, с. 96, рис. 47: 23).

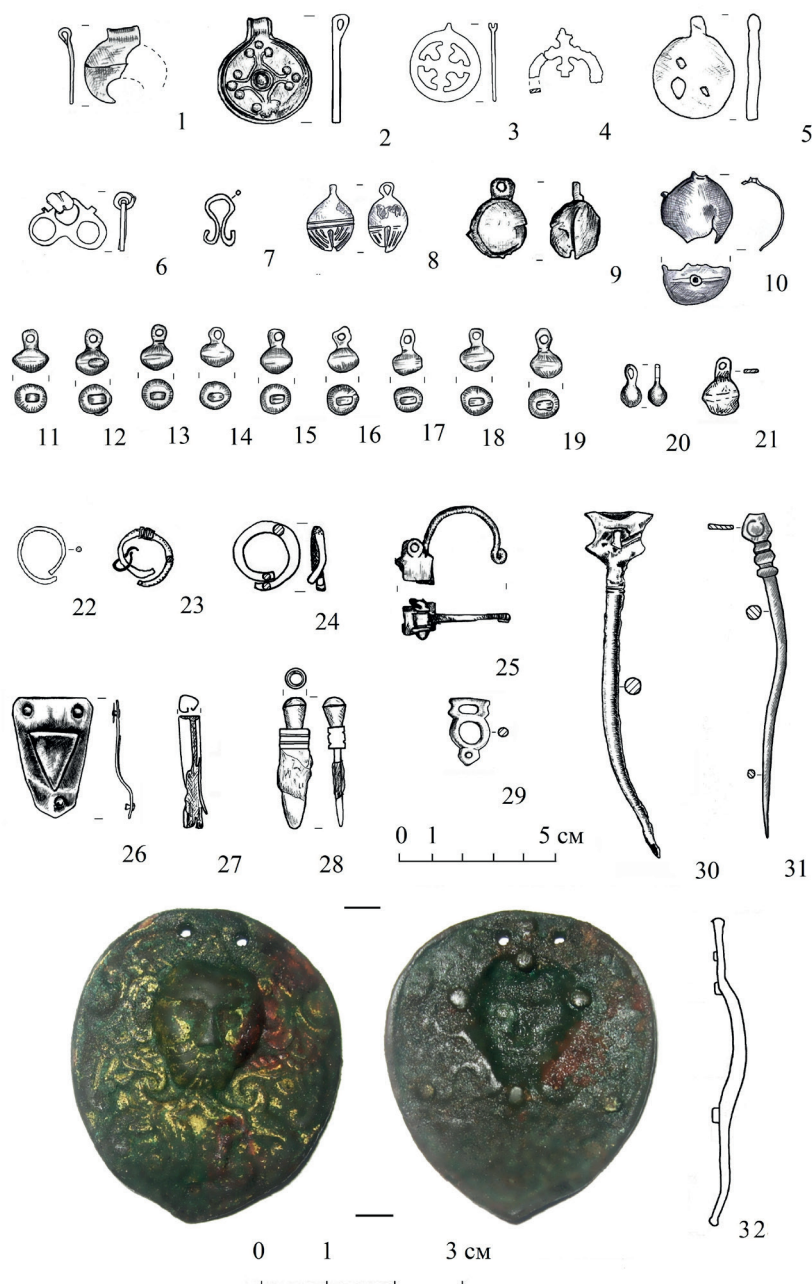

Рис. 7. Прикраси, деталі костюму, книжкові застіжки та писало
 3-7, 20-21, 23-30 – Замкова Гора; 10 – Монастирище; 1-2, 8-9, 11-19, 22, 31-32 – посад;
 1, 22, 25 – білий метал; 2-21, 23-24, 26-32 – мідний сплав

Ще одна прорізна привіска з вушком поганої збереженості виявлена у культурному шарі городища Замкова Гора. Її діаметр 2,5 см.

Об'ємні привіски представлені бубонцями (3 екз.). Один з них знаходився у залишках кремаційного поховання X ст., яке досліджене на посаді Любеча (№ 4). Бубонець грушовидної форми з хрестовидним прорізом, розміри з вушком $2,2 \times 1,5$ см, нижня частина його вкрита косими зарубками (рис. 7: 8). Подібні знахідки датуються від середини X до середини XII ст. (Седова 1981, с. 156).

Ще один бубонець грушовидної форми (розмір з вушком $2,5 \times 1,8$ см) з лінійним прорізом і без орнаменту походить з культурного шару посаду (рис. 7: 9). Такі бубонці мають широку дату – XI-XIV ст. (Седова 1981, с. 156).

У культурному шарі городища Монастирище знайдений ще один уламок бубонця, він датується ранньомодерним часом (рис. 7: 10).

Фрагменти підвісок складної форми, вірогідно, шумлячих, знайдені на Замковій Горі у культурному шарі (рис. 7: 6, 7). Судячи з уламків, точніше визначити, що собою представляли ці підвіски неможливо.

Гудзики. У Любечі виявлено 11 гудзиків. Два з них – у культурному шарі городища Замкова Гора, 9 – у ґрунтовому похованні 8 на посаді Любеча (рис. 7: 11-21). Гудзики литі, один з них діаметром 0,6 см, всі інші мають діаметр 0,9-1,1 см. Гудзики з поховання мали довжину з вушком 1,3-1,5 см, ширину 0,9-1,1 см. Поховання належить до християнського цвинтаря XII-XIII ст., зафіксованого в цій частині посаду Любеча. Подібні гудзики побутували від рубежу XI-XII ст. до XV ст. (Седова 1981, с. 155).

Булавка. На посаді, у споруді 1, яка датується серединою XVII ст., серед давньоруських матеріалів виявлена булавка (писало?), виготовлена з мідного сплаву (рис. 7: 31). Її загальна довжина становить 10,5 см, має невелике трапецієподібне завершення розмірами 1×1 см.

Накладки. В Любечі знайдені різноманітні накладки. Серед виявлених давньоруських речей найбільший інтерес викликає мигдалевидної форми решма, відлита з мідного сплаву, з позолотою на лицьовому боці розмірами $4,3 \times 3,7$ см (рис. 7: 32). Вона знайдена у споруді 1 на посаді Любеча, що датується серединою XVII ст. серед речей X-XIII ст. які, вірогідно, збирав господар будинку у культурному шарі Любеча. На ній було рельєфне зображення чоловічого обличчя в обрамленні рослинного орнаменту. У верхній її частині – два наскрізних отвори, в яких були зафіксовані фрагменти металевих дротів. На території Давньої Русі – це третя подібна знахідка (Веремейчик 2020а, с. 111-112). Дві попередні були виявлені у Гньоздові та в культурному шарі середини X ст. у Новгороді (Михайлов 1997, с. 251-260). Автор вважає, що ці престижні ремінні прикраси пов'язані з проникненням у середині – третій чверті X ст. з Центральної Азії на Русь носіїв тюхтятської та сrostкинської культур.

Ще одна накладка з мідного сплаву знайдена у культурному шарі городища Замкова Гора. Вона має підтрикутну форму розмірами $4 \times 2,5$ см, з трьо-

ма заклепками. В центральній частині накладки мав місце рельєфний трикутник (рис. 7: 26). Вірогідно, вона накладалась на шкіряний виріб.

На посаді Любеча знайдені три принципово однакові накладки на ремінь. Дві з них походять з ями (№ 4), одна з культурного шару в безпосередній близькості від неї. Яма за керамічним матеріалом датується XVI-XVII ст. Ці накладки складаються з двох паралельних пластин шириною по 0,8-0,9 см, поєднаних двома заклепками на кінцях. Довжина виробів становить 2,7 см, 3,0 см та 5,5 см (рис. 6: 18-20).

Інші предмети. Ряд предметів з мідного сплаву, виявлених в Любечі інтерпретовані як предмети, пов'язані з письмом та грамотністю населення. До них відносимо писала та книжкові застібки.

Писало. У споруді 2 з садиби ювеліра городища Замкова Гора знайдене писало (рис. 7: 30). Воно мало фігурну лопаточку та підпрямокутний отвір посередині. Довжина виробу складає 11,5 см, ширина лопаточки – 2 см. Форма лопаточки за обрисами співпадає з писалом з Витичева. Відмінність лише у формі отвору – на знахідці з Витичева отвір хрестовидної форми (Медведев 1960, рис. 5: 7). Подібні писала О. Медведєв датував XII – серединою XIII ст. (Медведев 1960, с. 76). Ще одне писало з Любеча зроблене з заліза.

Книжкові застібки. Дві книжкові застібки зафіксовані в різних частинах Замкової Гори. Одна походить з культурного шару, інша із заповнення споруди 14, виявлена під завалом горна (ремісничка майстерня середини XIII ст.) (рис. 7: 28, 29). Перша застібка у вигляді kindжалычика довжиною 4,2 см, інша у вигляді невеликої двочасткової пряжки розмірами 2,2 × 1,3 см. Обидва типи книжкових застібок відомі на різних пам'ятках Русі (Петрашенко 2005, рис. 50: с. 18, 19; Зайцева та Сарачева 2011, с. 261).

Печатка. Серед унікальних знахідок привертає увагу печатка, яка, ймовірно, належала господарю будинку (споруда 1 середини XVII ст., посад Любеча). Вона мала овальну форму 18 × 15 мм, відлита з мідного сплаву. Загальна її довжина з трубчастою ручкою становила 4,7 см (Веремейчик 2023: рис. 7). Печатка, вірогідно, належала родині Зарецьких, які володіли землями у Любецькій околиці та користувались гербом «Ślerowton» (Кондратьєв 2020, с. 583).

Посуд. На городищі Замкова Гора знайдені фрагменти посуду, виготовлені з мідного сплаву. Можливо, частина уламків пластин, які у великій кількості виявлені під час дослідження городища, також є залишками посуду з мідного сплаву. Викликає особливий інтерес посудина, досліджена в опалювальному пристрої (жаровня) споруди 2. Метал був сильно перепалений, тому зберегти форму посудини цілою не вдалось. На підставі зафіксованих решток ми можемо припустити, що це була посудина квадратної форми.

Як і в будь-якій колекції матеріалів, найбільшими за кількістю виявилися невизначені обламні фрагменти предметів, пластин, обрізки та уламки дрітків. Серед цієї категорії є і шматки мідного сплаву. Великий шматок вагою понад

6 кг походив з території садиби ювеліра. Вірогідно, його використовували як сировину для виготовлення ювелірних прикрас.

Вироби зі свинцю. В колекції знахідок помітне місце посідають вироби зі свинцю. В колекції за 2009-2020 рр. враховано 61 виріб з цього металу. Переважна більшість знахідок належить невизначеним предметам, пластинам та дротам (24 або 38% від предметів зі свинцю). Практично всі вироби були виявлені на городищі Замкова Гора.

Молівдовули. Сфрагистичний матеріал представлений двома печатками (молівдовулами). Діаметр однієї цілої печатки 22 мм, товщина 2,1 мм. З одного боку було зображення Богоматері, з іншого – напис грецькою „Господі помози рабу своєму Феодору” (прочитав О. Мусін) (рис. 9: 1). Від другої залишилась лише половина (рис. 9: 2).

Інструменти та промислові знаряддя. Найбільш цікавим предметом зі свинцю виявилось ковадло для ювелірних робіт. Довжина предмета 8,7 см, діаметр робочої поверхні 3,5 см. Вірогідно, ковадло вбивали гострим кінцем у дерев'яну основу, а бар'єр з фігурними вирізами по периметру слугував своєрідним фіксатором, який регулював силу удару по робочій поверхні. На робочій поверхні чітко помітні сліди kleпання (рис. 8: 1). Усе вище викладене дозволяє припустити, що даний виріб може бути ковадлом для карбувальних ювелірних операцій (Веремейчик 2016b, с. 111, рис. 6). Аналогічний предмет, інтерпретований дослідниками як ковадло, виявили на території Києва на горі Детинка (Боровський та Архіпова 1993, с. 216, рис. 8).

Три предмети інтерпретовані як грузила. Одне з них було пласке, овальної форми розмірами $7,8 \times 5$ см, з отвором у верхній частині ($1 \times 1,5$ см) (рис. 8: 4). Два інших відносяться до круглих за формою та трапецієвидними за перетином (рис. 8: 5-6).

Зі свинцю виготовлені два тягарця. Вони мають діаметр 2 см і висоту 1 см. Один з них конічної форми, інший – має дисковидну форму з меншим за діаметром конічним виступом (рис. 8: 2-3). Тягарці конічної форми відомі і на інших пам'ятках.

П'ять предметів, інтерпретованих як блешні, мають принципово однакову конструкцію. Це овальні масивні пластини напівкруглої або трикутної форми, у перетині з вузького кінця пластина має циліндричну форму з отвором. Один цілий виріб має довжину 8 см та найбільшу ширину 2,3 см (рис. 8: 8). Чотири інші були менші за розмірами – $4-4,5 \times 0,7-1,0$ см (рис. 8: 9-12). Три блешні походять з ями 25, яка за керамічним та речовим матеріалом датується XII-XIII ст. (рис. 8: 9-11). Аналогічна блешня виявлена у матеріалах Білоозера (Захаров 2004, с. 197, рис. 138: 33).

Фурнітура. Два предмети інтерпретовані як гудзики. Один з Замкової Гори має форму напівкулі діаметром 2 см з отвором для підвішування. Інший, плаский, розмірами $1,5 \times 1,1$ см, з двома отворами, походить з посаду Любеча (рис. 8: 16-17).

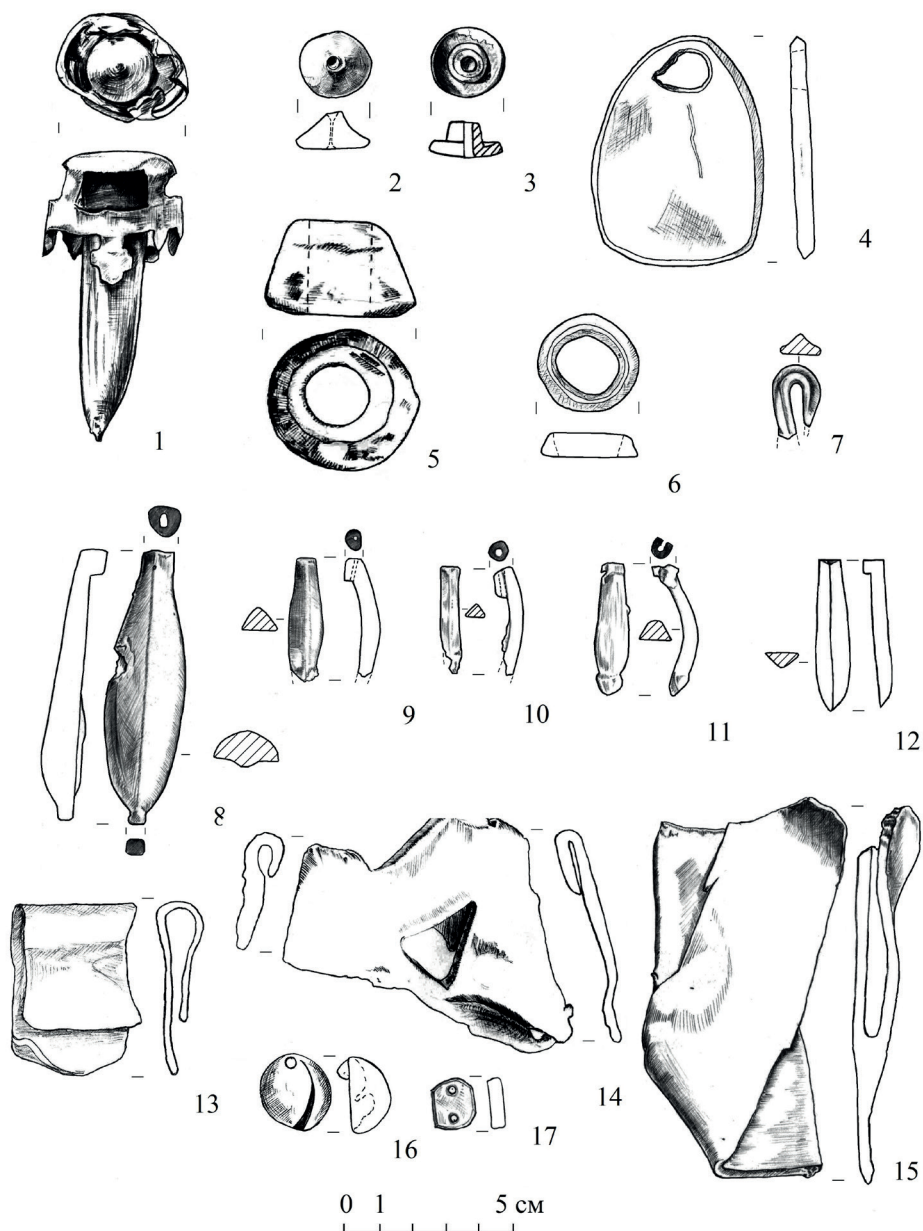

Рис. 8. Предмети зі свинцю. 1-16 – Замкова Гора; 17 – посад

На городищі Замкова Гора зустрінуті у значній кількості різні пластини та дроти (рис. 8: 7, 13-15). Деякі предмети досить значних розмірів, понад 10 см. За формою дуже важко визначити їхнє призначення.

Кулі від вогнепальної зброї. Ще одна категорія предметів, виготовлених зі свинцю, це кулі XVII-XVIII ст. Вони зустрінуті у всіх досліджених частинах Любеча. В матеріалах попередників згадок про кулі немає, вірогідно вони їх не враховували. Кулі були правильної кулястої форми або приплюснуті. Одна з куль досить велика за діаметром – 26,5 мм. У неї зберігся ливник – не зрізаний залишок свинцю після відливання. Всі інші мали діаметр 9-18 мм. Кулі діаметром 7-18 мм у великій кількості знайдені при розкопках місця битви під Берестечком (Свєшніков 1993, с. 254). Аналогічні знахідки є на всіх пам'ятках ранньомодерної епохи.

Монети. У Любечі протягом 2009-2020 рр. знайдено 99 монет, виготовлених зі срібла та мідного сплаву. Монети здебільшого походять з культурного шару, поодинокі зустрінуті в об'єктах пізньосередньовічного та ранньомодерного часу. Частина монет погано збереглася і не піддається ідентифікації.

В культурному шарі та спорудах посаду Любеча зустрінуто 20 монет. Найбільш рання монета знайдена у культурному шарі поблизу кам'яниці П. Полуботка. Вона виготовлена з мідного сплаву і належала Мухаммаду аль Давла Саїду Майяфарікіну (1000-1011 рр.) з династії Марванідів (Веремейчик 2020а, с. 115; Ollivir і Stepanenko 2022, р. 258-259). Судячи за місцем знахідки, вона могла походити зі зруйнованого курганного могильника X – початку XI ст., зафіксованого в цій частині Любеча.

Серед визначених монет з посаду слід відзначити солід Карла XI (1660-1697), карбований у м. Ризі, знайдений у заповнення споруди ¹. З печери спорудженої на честь Прп. Антонія, яка знаходилась на території мастку Милорадовичів, походять дві монети Російської імперії XIX-XX ст., одна з них 1897 р. – належить Миколі II.

На городищі Замкова Гора було знайдено найбільшу кількість монет – 75 екземплярів, які походять з культурного шару, об'єктів та зі скарбу.

При дослідженні оборонних споруд на північному краю городища знайдено скарб монет (54 екземпляри). Оборонні споруди в цій частині городища за стратиграфічними даними представлені трьома періодами. Другий будівельний період зафіксований у вигляді розташованих у два ряди стовпами по краю городища, вздовж яких лежали колоди, а простір поміж ними був засипаний культурним шаром з городища (стовпово-перекладна конструкція). Саме у верхній частині заповнення оборонних споруд цього періоду і був знайдений у 2011 р. скарб монет початку XVI ст.

¹ Нумізматичний матеріал з Любеча визначав Г. Козубовський, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Рис. 9. Молівдовули. 1-2 – Замкова Гора

Монетний скарб складався з 3 празьких грошів Вацлава IV (1378-1419), 8 литовських напівгрошів та 43 литовських денаріїв Олександра Ягеллончика (1492-1506) (рис. 10) (Веремейчик та Козубовський 2016).

Вони виявлені сильно окисленими і були частково зліплені між собою, серед залишків шкіри на ділянці $6,0 \times 8,0$ см. Монети, певно, знаходились у шкіряному мішечку, гаманці чи поясі. Після реставрації виявилось, що в трьох монетах є отвори для підвішування.

Серед інших монет, зафіксованих у об'єктах городища Замкова Гора, потрібно назвати напівгріш коронний 151(0) р. (Польща, Сигізмунд I [1506-1548]), який походить зі споруди 22, що датується XVI ст.

У культурному шарі городища знайдені наступні монети: подвійний денарій (Велике князівство Литовське, Сигізмунд II Август (1548-1572)), 3 соліди з Прибалтійських володінь Швеції: один з них Христини (1632-1654), Лівонія, другий з м. Рига, XVII ст., третій також датується XVII ст. Одна монета з Замкової Гори за розмірами та формою може бути або з Кримського ханства кінця XV-XVIII ст., або з Османської імперії XVI-XVIII ст. (?). Декілька монет за своїми розмірами належать Російській імперії XVIII-XIX ст.

На городищі Монастирище знайдено найменшу кількість монет – 4 екземпляри. Серед визначених монет цієї частини Любеча можна назвати «деньгу» Російської імперії 1730-1750 рр.

Висновки

Археологічні дослідження Любецької експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка протягом 2009-2020 рр. проходили в основному у трьох частинах стародавнього міста Любеча – на городищах Замкова Гора, Монастирище та на посаді. В цих районах розкопані значні за площею ділянки культурного шару, де переважна частина виявлених об'єктів та предметів датується XII-XIII ст. та XVII-XVIII ст.

Матеріалів інших періодів виявлено менше у порівнянні з зазначеними. Це пояснюється тим, що археологічні об'єкти цих періодів знаходяться в інших частинах Любеча і здебільшого недоступні для досліджень через щільну сучасну забудову.

Городище Замкова Гора має велику концентрацію і найбільше розмаїття археологічного матеріалу, на противагу іншим частинам Любеча.

У Любечі враховано 7284 предмети та їхніх уламків, які отримані в ході досліджень протягом другої половини XX – початку XXI ст., а в матеріалах Любецької експедиції – 4013 одиниць. Тобто, більше половини всіх знайдених речей виявлені протягом 2009-2020 рр.

У запропонованій студії розглянуті категорії знахідок за матеріалом, з якого вони виготовлені: речі з заліза та сталі, кольорового металу (срібла, мідного сплаву та свинцю), скла, кістки та рогу, каменю та глини. Перша частина присвячена виробам з металів.

Більшість знайдених під час археологічних досліджень предметів з заліза походять з матеріалів Любецької експедиції (882 од. з 1121 од.). Вони представлені зброєю, спорядженням вершника та коня, ремісничими, сільськогосподарськими та промисловими інструментами, побутовими предметами, будівельними матеріалами а також іншими речами, які зазвичай у масовій кількості представлені у середньовічних та ранньомодерних шарах пам'яток. Ще одне спостереження стосується асортименту та кількості фрагментів зброї та спорядження вершника та коня – їх знайдено в цілому небагато у порівнянні з іншими середньовічними містами, які, як і Любеч, мають сліди пожежі середини XIII ст. Не знайдено у Любечі і колективних поховань, які зазвичай фіксувалися у містах, що постраждали в результаті монгольської навали. До речі, і на сторінках літописів Любеч не потрапив до переліку міст, зруйнованих монголами. Хоча ряд науковців сліди пожежі середини XIII ст. у Любечі, виявлені археологічними дослідженнями, пов'язують саме з цими подіями.

Вироби зі срібла та кольорових металів складають 6,1% від знайдених у Любечі протягом другої половини XX – початку XXI ст. В цілому, у матеріалах Любецької експедиції враховано 308 предметів, виготовлених з кольорових металів з 445 відомих за матеріалами археологічних розкопок.

Вони представлені поодинокими срібними предметами X-XIII ст. – двома злитками, хрестиком та прикрасами – перснями, скроневим кільцем та уламком колта. Предметів з мідного сплаву набагато більше – це предмети християнського культу, численні прикраси та деталі костюму, фрагменти посуду, а також уламки дротів, пластин та шматків металу. Саме ці уламки могли слугувати сировиною для ювелірного виробництва, яке було зафіксоване на городищі Замкова Гора.

У Любечі також зафіксовані предмети зі свинцю – це різної форми грузила, рибальське приладдя, а також пластини та дроти. Серед предметів зі свинцю окремо слід відзначити ювелірне ковадло.

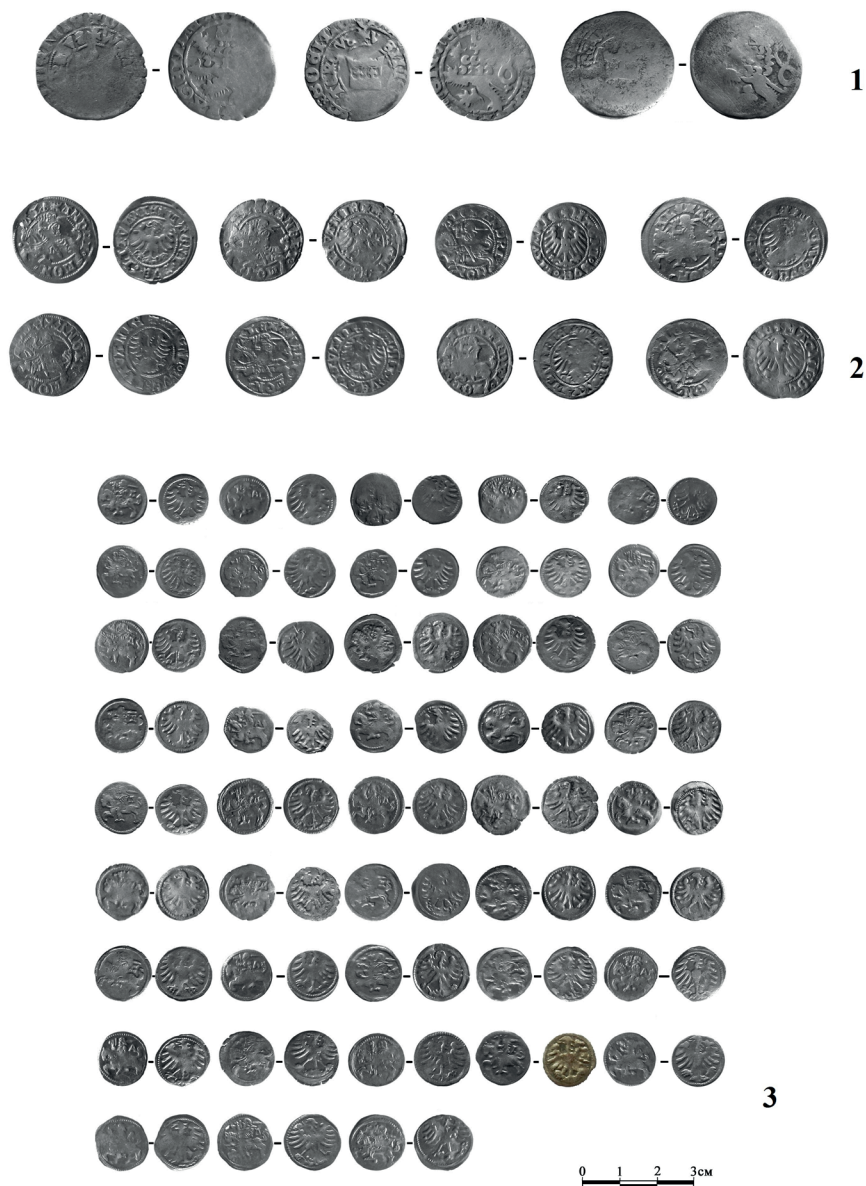

Рис. 10. Монети зі скарбу з Замкової Гори. 1 – празькі гроші Вацлава IV (1378-1419); 2 – литовські напівгроші; 3 – литовські денарії Олександра Ягеллончика (1492-1506)

Нумізматичний матеріал представлений монетою з мідного сплаву XI ст. та численним середньовічним та ранньомодерним матеріалом, виявленим в різних частинах стародавнього Любеча. Окремо слід відзначити скарб монет

початку XVI ст., захований у залишках досліджених оборонних споруд Замкової Гори.

Дослідженні об'єкти та вилучений численний речовий матеріал дозволяють характеризувати різні галузі господарської діяльності, матеріальної та духовної культури жителів Любеча у різні періоди існування цього населеного пункту. Виявлений ремісничий інвентар, браковані вироби, відходи виробництва та сировина свідчать про ковальське та ювелірне ремесла у Любечі. Сільсько-господарський та промисловий інвентар засвідчують заняття жителів землеробством, скотарством, полюванням, рибальством та переробкою відповідної продукції.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Authors Contributions: The author confirms sole responsibility for the following: study conception and design, data collection, analysis and interpretation of results, and manuscript preparation.

Список літератури

- Архіпова Є. 2019, *Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві*, „Opus Mixtum” 7, с. 16-29.
- Археология севернорусской деревни X-XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере. Материальная культура и хронология, в: Н.А. Макаров (ред.), 2, Москва, Наука.
- Боровський Я.Є., Архіпова Є.І. 1993, *Дослідження „міста Ярослава” 1984-1989 рр.*, в: П.П. Толочко (ред.), *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989*, Київ, Наукова думка, с. 206-216.
- Веремейчик О.М. 2007, *Поселение „Пойма” около Шестовицы близ Чернигова*, в: О.П. Васюта (ред.), *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*, Чернігів, Редакційно-видавничий комплекс „Деснянська правда”, с. 366-379.
- 2014, *Итоги и перспективы археологического изучения Любеча*, в: П.П. Толочко (ред.), *Міста Давньої Русі*, Київ, Стародавній світ, с. 208-216.
- 2016а, *Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі*, „Археологія і давня історія України. Дослідження Київського Полісся” 3 (20), с. 99-108.
- 2016б, *Усадьба ювелира середины XIII в. в Любече*, „STRATUM: Нашествие. Пределы катастрофы XIII века” 5, с. 99-116.
- 2017, *Християнські старожитності середньовічного Любеча (за матеріалами досліджень 2010-2015 рр.)*, в: А.Е. Мусин (ред.), *В камне и бронзе. Труды Института истории материальной культуры РАН* 48, СПб, „Невская Книжная Типография”, с. 77-84.
- 2020а, *Історична топографія Любеча X-XI ст.*, „Археологія і давня історія України”, 2 (35), с. 105-120.
- 2020б, *Камерне поховання кінця X – початку XI ст. в Любечі*, в: О.М. Титова (ред.), *Танатологія: смерть та навколо смерті в Європейській культурі: Матеріали Міжнародної конференції* 1, 2, Київ, Видавничий дім „Гельветика”, 2020, с. 129-132.
- 2021, *Житлова споруда першої половини XVII ст. у Любечі*, „Археологія і давня історія України” 1 (38), с. 166-182.
- 2023, *Археологічні пам'ятки Любеча*, „Slavia Antiqua” 64, s. 21-57.
- Веремейчик О.М., Бондар О.М. 2015, *Дослідження городища Монастирище в Любечі*, в: О.Б. Коваленко (ред.), *Покликання – археологія: Збірник матеріалів Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна*, Чернігів, Видавець Лозовий В.М., с. 307-317.
- Веремейчик О.М., Козубовський Г.А. 2016, *Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча*, „Археологія” 1, с. 64-69.

- Даркевич В.П. 1966, *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.)*, „Свод археологических источников”, Е1-57.
- Дядечко О. 2020а, *Дзвони Давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини*, „Сіверянський літопис” 4 (154), с. 4-11.
- 2020б, *Знахідки дрімб XIII-XVII ст. на території Чернігово-Сіверщини*, w: Ю.В. Подрез (ред.), *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 7-8 лютого 2020 р., Суми*, ФОП Цьома С.П., с. 52-55.
- Ениосова Н.В., Митоян Р.А., Сарачева Т.Г. 2008, *Химический состав ювелирного сырья эпохи средневековья и пути его поступления на территорию Древней Руси*, w: Н.В. Рындина (ред.), *Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья*, Москва, Издательская фирма „Восточная литература” РАН, с. 107-187.
- Жуковський К.А. 1935, *Корисні копалини Чернігівського Полісся*, Київ, Видавництво Української Академії Наук.
- Зайцева И.Е. 2008, *Изделия из цветных металлов и серебра*, w: Н.А. Макаров (ред.), *Археология севернорусской деревни X-XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере. Материальная культура и хронология 2*, Москва, Наука, с. 57-142.
- Зайцева И.Е., Сарачева Т.Г. 2011, *Ювелирное дело „Земли вятичей” во второй половине XI-XIII в.*, Москва, „Индрик”.
- Захаров С.Д. 2004, *Древнерусский город Белоозеро*, Москва, „Индрик”.
- Ипатьевская летопись 1962, Полное собрание русских летописей*, Москва, Издательство восточной литературы 2.
- Кирпичников А.Н. 1966, *Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.*, „Свод археологических источников” 2, Е1-36.
- 1973, *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв.*, „Свод археологических источников”, Е1-36.
- Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. 1993, *Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989 рр.*, w: П.П. Толочко (ред.), *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989*, Київ, Наукова думка, с. 238-270.
- Колчин Б.А. 1959, *Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого*, w: А.В. Арциховский (ред.), *Труды Новгородской археологической экспедиции, II, Материалы и исследования по археологии СССР 65*, Москва, Издательство Академии наук СССР, с. 7-120.
- 1982, *Хронология новгородских древностей*, w: Б.А. Колчин (ред.), *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*, с. 156-177.
- Кондратьев И.В. 2020, *Лівобережні староства Київського воєводства Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV-XVII ст.*, Дисертація доктора історичних наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. 2003, *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X-XIII вв.*, СПб., Петербургское Востоковедение.
- Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. 1992, *Феодална садиба XII-XIII ст. на околиці Чернігова*, w: П.П. Толочко (ред.), *Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячених 1300-річчю Чернігова*, Чернігів, Сіверянська думка, с. 34-41.
- Левашова В.П. 1956, *Сельское хозяйство*, „Очерки по истории русской деревни X-XIII вв., Труды Государственного Исторического музея” 32, с. 19-105.
- Лесман Ю.М. 1990, *Хронология ювелирных изделий Новгорода (X-XV вв.)*, w: В.Л. Янин (ред.), *Материалы по археологии Новгорода 1988*, Москва, с. 29-99.
- Медведев А.Ф. 1960, *Древнерусские писала X-XV вв.*, „Советская археология” 2, с. 63-88.
- 1966, *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв.*, „Свод археологических источников”, Е1-36.
- Михайлов К.А. 1997, *Центральноазиатские ремешные украшения в материалах древнерусских памятников X в.*, „Новгород и Новгородская земля. История и археология” 11, с. 251-260.
- 2016, *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*, Санкт Петербург, Издательский дом „Бранко”.

- Недошивина Н.Г. 1999, *Любечский клад*, „Археологический сборник. Труды Государственного Исторического музея” 111, с. 190-197.
- Николаева Т.В. 1983, *Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв.*, „Свод археологических источников”, Е1-60.
- Обломский А.М. 1986, *Опыт классификации и хронологи фибул с треугольным щитком на ножке (так называемых зарубинецких)*, „Краткие сообщения Института археологии” 186, с. 50-56.
- Пескова А.А. 2021, *Древнерусские иконки-складни*, „Археологические вести” 33, с. 135-154.
- Петрашенко В.А. 2005, *Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка*, Киев, Видавничий дім „Академперіодика” НАН України.
- Рыбаков Б.А. 1959, *Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г.*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1959/20 б.
- 1960, *Отчет Черниговской экспедиции Института археологии академии наук СССР за 1960 г. (раскопки в Любече)*, Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. 64, 1960/37.
- Свешніков І.К. 1993, *Битва під Берестечком*, Львів, Слово.
- Седова М.В. 1981, *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X-XV вв.)*, Москва, Наука.
- Ситий Ю.М. 2013, *Християнський цвинтар на Замковій горі в Любечі (за матеріалами звітів Б.О. Рибаківа)*, „Археологія і давня історія України: Середньовічні міста Полісся” 11, с. 152-164.
- Станюкович А.К. 2011, *Неизвестные памятники русской металлопластики. Миниатюрные иконки-привески XI-XVI веков*, Москва, Группа „Искатели”.
- Успенская А.В. 1967, *Нагрудные и поясные привески*, „Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Труды Государственного исторического музея” 43, с. 88-132.
- Фехнер М.В. 1968, *Крестовидные привески «скандинавского» типа*, в: Е.И. Крупнов (ред.), *Славяне и Русь*, Москва, Наука, с. 210-214.
- Хамайка Н. 2008, *Древнерусские лунницы XI-XIII вв.: проблема происхождения и семантики*, „Наукові записки з Української історії” 20, с. 319-338.
- Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянов Н.А. 1985, *Земледелие и промыслы*, в: Б.А. Колчин, *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва: Наука, с. 219-242.
- Чугаєва І. 2014, *Давньоруський Любеч на сторінках літописів*, в: В. Александрович (ред.), *Княжа доба: історія і культура* 8, Львів, с. 173-180.
- Чуракова А.Ю. 2017, *Подвески – кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси X-XI вв.*, в: Н.И. Платонова (ред.), *Elite ou Egalite... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII-XII вв.*, СПб. Издательский дом „Бранко”, с. 159-177.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. 1999, *Давньоруське поселення Ліскове*, Чернігів, Деснянська правда.
- Ширинский С.С. 1997, *Клад 1958 г. из окрестностей Любеча*, в: П.П. Толочко (ред.), *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*, Чернігів, Сіверянська думка, с. 156-161.
- Kruk M.P., Sulikowska-Caska A., Woloszyn M. 2006, *Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw*, Warszawa, Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kolltveit G. 2006, *Jew's harps in European Archaeology*, Oxford, BAR, Internationals Series.
- Ollivier E., Stepanenko S. 2022, *From movement to settlement: hoards in the Chernihiv area*, в: S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD*, pp. 255-313.
- Arkhipova Ye. 2019, *Bronzovi svitylnyky Desiatynnoi tserkvy v Kyievi*, „Opus Mixtum” 7, s. 16-29.
- Arkheologiya severnorusskoi derevni X-XIII vekov: srednekovye poseleniya i mogilniki na Kubenskom ozere. Materialnaia kultura i khronologiya*, в: N.A. Makarov (red.), 2, Moskva, Nauka,
- Borovskyi Ya.Ye., Arkhipova Ye.I. 1993, *Doslidzhennia „mista Yaroslava” 1984-1989 rr.*, в: P.P. Tolochko (red.), *Starodavnyi Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989*, Kyiv, Naukova dumka, s. 206-216.

- Veremeychuk O.M. 2007, *Poselenie „Poima” okolo Shestovitsy bliz Chernigova*, w: O.P. Vasiuta (red.), *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*, Chernihiv, Redaktsiino-vydavnychiy kompleks „Desnianska pravda”, s. 366-379.
- 2014, *Itogi i perspektivy arkeologicheskogo izucheniia Liubecha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Mista Davnoi Rusi*, Kyiv, Starodavnyi svit, s. 208-216.
 - 2016a, *Starozhytnosti horodyshcha Monastyryshche kintsia XII – seredyny XIII st. v Liubechi*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Doslidzhennia Kyivskoho Polissia” 3 (20), s. 99-108.
 - 2016b, *Usadba iuvelira seredyny XIII v. v Liubeche*, „STRATUM: Nashestvie. Predely katastrofy XIII veka” 5, s. 99-116.
 - 2017, *Khrystianski starozhytnosti serednovichnoho Liubecha (za materialamy doslidzhen 2010-2015 rr.)*, w: A.E. Musin (red.), *V kamne i bronze. Trudy Instituta istorii materialnoi kultury RAN*, XLVIII, SPb: „Nevskaia Knizhnaia Tipografiia”, s. 77-84.
 - 2020a, *Istoriychna topohrafiia Liubecha X-XI st.*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy” 2 (35), s. 105-120.
 - 2020b, *Kamerne pokhovannia kintsia X – pochatku XI st. v Liubechi*, w: O.M. Tytova (red.), *Tanatotolohiia: smert ta navkolo smerti v Yevropeiskii kulturi: Materialy Mizhnarodnoi konferentsii 1, 2*, Kyiv, Vydavnychiy dim „Helvetyka”, s. 129-132.
 - 2021, *Zhytlova sporuda pershoi polovyny XVII st. u Liubechi*, „Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy” 1 (38), s. 166-182.
 - 2023, *Arkheolohichni pamiatky Liubecha*, „Slavia Antiqua” 64, s. 21-57.
- Veremeychuk O.M., Bondar O.M. 2015, *Doslidzhennia horodyshcha Monastyryshche v Liubechi*, w: O.B. Kovalenko (red.), *Poklykannia – arkheolohiia: Zbirnyk materialiv Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchuu O.V. Shekuna*, Chernihiv, Vydavets Lozovyi V.M., s. 307-317.
- Veremeychuk O.M., Kozubovskiy H.A. 2016, *Serednovichnyi monetnyi skarb iz rozkopok Liubecha*, „Arkheolohiia” 1, s. 64-69.
- Darkevich V.P. 1966, *Proizvedeniia zapadnogo khudozhestvennogo remesla v Vostochnoi Evrope (X-XIV vv.)*, „Svod arkeologicheskikh istochnikov”, E1-57.
- Diadechko O. 2020a, *Dzvony Davnoi Rusi ta yikh znakhidky na terytorii Chernihovo-Sivershchyny*, „Siverianskyi litopys” 4 (154), s. 4-11.
- 2020b, *Znakhidky drymb XIII-XVII st. na terytorii Chernihovo-Sivershchyny*, w: Yu.V. Podrez (red.), *Ukrainska arkheolohiia: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, 7-8 liutoho 2020 r.* Sumy: FOP Tsoma S.P., s. 52-55.
- Eniosova N.V., Mitoian R.A., Saracheva T.G. 2008, *Khimicheskii sostav iuvelnogo syria epokhi srednevekovia i puti ego postupleniia na territorii Drevnei Rusi*, w: N.V. Ryndina (red.), *Tsvetnye i dragotsennye metally i ikh splayy na territorii Vostochnoi Evropy v epokhu srednevekovia*, Moskva, Izdatelskaia firma „Vostochnaia literatura” RAN, s. 107-187.
- Zhukovskiy K.A. 1935, *Korysni kopalyny Chernihivskoho Polissia*, Kyiv, Vydavnytstvo Ukrainskoi Akademii Nauk.
- Zaitseva I.E. 2008, *Izdeliia iz tsvetnykh metallov i serebra*, w: N.A. Makarov (red.), *Arkheologiia severnorusskoi derevni X-XIII vekov: srednekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere. Materialnaia kultura i khronologiia 2*, Moskva, Nauka, s. 57-142.
- Zaitseva I.E., Saracheva T.G. 2011, *Iuvelnoe delo „Zemli viatichiei” vo vtoroi polovine XI-XIII v.*, Moskva, „Indrik”.
- Zakharov S.D. 2004, *Drevnerusskii gorod Beloozero*, Moskva, „Indrik”.
- Ipatevskaiia letopis* 1962, *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, Moskva, Izdatelstvo vostochnoi literatury 2.
- Kirpichnikov A.N. 1966, *Drevnerusskoe oruzhie. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv.*, „Svod arkeologicheskikh istochnikov” 2, E1-36.
- 1973, *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX-XIII vv.*, „Svod arkeologicheskikh istochnikov”, E1-36.
- Kozubovskiy H.A., Ivakin H.Yu., Chekanovskiy A.A. 1993, *Doslidzhennia urochyshch Honchari ta Kozhum'iaky u 1987-1989 rr.*, w: P.P. Tolochko (red.), *Starodavnyi Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989*, Kyiv, Naukova dumka, s. 238-270.

- Kolchin B.A. 1959, *Zhelezoobratyvaiushchee remeslo Novgoroda Velikogo*, w: A.V. Artsikhovskii (red.), *Trudy Novgorodskoi arkeologicheskoi ekspeditsii*, II, Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR 65, Moskva, Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, s. 7-120.
- 1982, *Khronologiia novgorodskikh drevnostei*, w: B.A. Kolchin (red.), *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*, s. 156-177.
- Kondratiev I.V. 2020, *Livoberezhni starostva Kyivskoho voievodstva Velykoho Kniazivstva Lytovskoho ta Rechi Pospolytoi: sotsialno-terytorialni transformatsii XIV-XVII st.*, Dysertatsiia doktora istorichnykh nauk, Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka.
- Korzukhina G.F., Peskova A.A. 2003, *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii X-XIII vv.*, SPb., Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Kuznetsov H.O., Sytyi Yu.M. 1992, *Feodalna sadyba XII-XIII st. na okolytsi Chernihova*, w: P.P. Tolochko (red.), *Chernihivska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviacheniy 1300-richchiu Chernihova*, Chernihiv, Siverianska dumka, s. 34-41.
- Levashova V.P. 1956, *Selskoe khoziaistvo*, „Ocherki po istorii russkoi derevni X-XIII vv.”, *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia* 32, s. 19-105.
- Lesman J.M. 1990, *Khronologiia iuvelirnykh izdelii Novgoroda (X-XV vv.)*, w: V.L. Ianin (red.), *Materialy po arkeologii Novgoroda 1988*, Moskva, s. 29-99.
- Medvedev A.F. 1960, *Drevnerusskie pisala X-XV vv.*, „Sovetskaia arkeologiia” 2, s. 63-88.
- 1966, *Ruchnoe metalatnoe oruzhie. Luk i strely, samostrel VIII-XIV vv.*, „Svod arkeologicheskikh istochnikov”, E1-36.
- Mikhailov K.A. 1997, *Tsentralnoaziatskie remennye ukrasheniia v materialakh drevnerusskikh pamiatnikov X v.*, „Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkeologiia” 11, s. 251-260.
- 2016, *Elitarnyi pogrebalniy obriad Drevnei Rusi*, Sankt Peterburg, Izdatelskii dom „Branko”.
- Nedoshivina N.G. 1999, *Liubechskii klad*, „Arkeologicheskii sbornik. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia” 111, s. 190-197.
- Nikolaeva T.V. 1983, *Drevnerusskaia melkaia plastika iz kamnia XI-XV vv.*, „Svod arkeologicheskikh istochnikov”, E1-60.
- Oblomskii A.M. 1986, *Opyt klassifikatsii i khronologi fibul s treugolnym shchitkom na nozhke (tak nazyvaemykh zarubinskikh)*, „Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii” 186, s. 50-56.
- Peskova A.A. 2021, *Drevnerusskie ikonki-skladni*, „Arkeologicheskie vesti” 33, s. 135-154.
- Petrashenko V.A. 2005, *Drevnerusskoe selo. Po materialam poselenii u s. Grigorovka*, Kyev, Vydavnychyi dim „Akademperiodyka” NAN Ukrainy.
- Rybakov B.A. 1959, *Otchet o rabotakh Chernigovskoi ekspeditsii v gorodakh Liubeche i Chernigove v 1959 g.*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1959/20 b.
- 1960, *Otchet Chernigovskoi ekspeditsii Instituta arkeologii akademii nauk SSSR za 1960 g. (raskopki v Liubeche)*, Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, f. 64, 1960/37.
- Svieschnikov I.K. 1993, *Bytva pid Berestechkom*, Lviv, Slovo.
- Sedova M.V. 1981, *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X-XV vv.)*, Moskva, Nauka.
- Sytyi Yu.M. 2013, *Khrystyianskyi tsyvyntar na Zamkovii hori v Liubechi (za materialamy zvitiv B.O. Rybakova)*, „Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Serednovichni mista Polissia” 11, s. 152-164.
- Staniukovich A.K. 2011, *Neizvestnye pamiatniki russkoi metaloplastiki. Miniatiurnye ikonki-priveski XI-XVI vekov*, Moskva, Gruppya „Iskatell”.
- Uspenskaia A.V. 1967, *Nagrudnye i poiasnye priveski*, „Ocherki po istorii russkoi derevni X-XIII vv.”, *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia* 43, s. 88-132.
- Fekhnner M.V. 1968, *Krestovidnye priveski „skandinavskogo” tipa*, w: E.I. Krupnov (red.), *Slaviane i Rus*, Moskva, Nauka, s. 210-214.
- Khamaika N. 2008, *Drevnerusskie lunnitsy XI-XIII vv.: problema proiskhozhdeniia i semantiki*, „Naukovi zapysky z Ukrainskoi istorii” 20, s. 319-338.
- Chernetsov A.V., Kuza A.V., Kirianov N.A. 1985, *Zemledelie i promysly*, w: B.A. Kolchin, *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*, Moskva, Nauka, s. 219-242.
- Chuhaieva I. 2014, *Davnoruskyi Liubech na storinkakh litopysiv*, w: V. Aleksandrovych (red.), *Kniazha doba: istoriia i kultura* 8, Lviv, s. 173-180.

- Churakova A.J. 2017, *Podveski – kresty „skandinavskogo tipa” v kontekste pogrebalnoi kultury Drevnei Rusi X-XI vv.*, w: N.I. Platonova (red.), *Elite ou Egalite... Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope VII-XII vv.* SPb., Izdatelskii dom „Branko”, s. 159-177.
- Shekun O.V., Veremeychuk O.M. 1999, *Davnoruske poselennia Liskove*, Chernihiv, Desnianska pravda.
- Shirinskii S.S. 1997, *Klad 1958 g. iz okrestnostei Liubecha*, w: P.P. Tolochko (red.), *Liubetskyi z'izd kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi. Materialy mizhnarodnoi konferentsii, prysviache-noi 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*, Chernihiv, Siverianska dumka, s. 156-161.
- Kruk M.P., Sulikowska-Caska A., Woloszyn M. 2006, *Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw*, Warszawa, Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kolltveit G. 2006, *Jew's harps in European Archaeology*, Oxford, BAR, Internationals Series.
- Ollivier E., Stepanenko S. 2022, *From movement to settlement: hoards in the Chernihiv area*, w: S. Stepanenko (ed.), *A Viking Century: Chernihiv area from 900 to 1000 AD*, pp. 255-313.